

Νικόλαος Θ. Κωνσταντινίδης

(Διδάκτωρ Λαογραφίας Δ. Π. Θ.)

Βασιλική Θ. Στυλιανίδου

(Παιδοψυχίατρος υποψήφια διδάκτωρ Ψυχοπαθολογίας Πανεπιστημίου Lyon)

Συμβολή στη λαογραφική έρευνα: μνήμη και προφορικές μαρτυρίες

Contribution to folklore research: memory and verbal lore

Abstract

The present paper titled “Contribution to folkloristic research: Memory and oral narrations” is an effort to study, how the complex phenomenon of memory functions in combination to the use of oral narrations.

Since “*true is whatever does not fall in oblivion*”¹ (a phrase believed to having been said by Heraclitus), the process of seeking the truth has to confront forgetfulness and preserve a non-oblivion state, which involves the use memory. The latter is a phenomenon concerning people, either in a collective, either in a personal, or in a combine way. It also appears that memory reacts as a social as well as a physical phenomenon.

On the other hand, the use of oral narrations relies greatly on memory and its function as well as the narration ability of each person; moreover some people tend to present memory variations, in a process similar to the creation of folk songs and tales variations. Since memory is the guardian of popular speech, any attempt to recreate the past (based on oral narrations) includes people not only from privileged but from all social groups.

Εισαγωγή

«*ἀληθές τὸ μὴ λήθον*»²

Η μνήμη για τους αρχαίους Έλληνες συνδέονταν με την αλήθεια. Ο Ανησίδημος από την Κνωσό απέδιδε στον Ηράκλειτο την φράση «*ἀληθές τὸ μὴ λήθον*», δηλαδή *αληθινό είναι αυτό που δεν πέφτει στην λήθη*³. Έτσι, η αναζήτηση της αλήθειας έρχεται να αντιμετωπίσει την λησμονιά, επιζητά την μη-λήθη, άρα αναδιφά την μνήμη, της οποίας όμως φορείς είναι οι άνθρωποι, συλλογικά και ατομικά. Οι μαρτυρίες των ανθρώπων (που καταγράφονται με προφορική συνέντευξη) επιχειρούν να ξετυλίξουν το κουβάρι της μνήμης και να αναδείξουν όψεις της αλήθειας και της

¹ This paper is dedicated in memoriam of the late *Dimitris Constantios*, Director of the *Byzantine and Christian Museum* in Athens, who has used the above proverb in several of his inauguration speeches.

² Το γνωμικό αυτό χρησιμοποιούσε σε κάποιες εναρκτήριες ομιλίες του ο αείμνηστος *Δημήτρης Κωνσταντίος*, Διευθυντής του *Βυζαντινού και Χριστιανικού Μουσείου*, στην μνήμη του οποίου αφιερώνεται η παρούσα εργασία.

³ Willy Theiler, *Poseidonios Die Fragmente - II Erlaeuterungen*. Berlin - New York: Walter de Gruyter, 1982, σ. 250.

πραγματικότητας, που φυλάσσει κάθε άνθρωπος στον προσωπικό ταμειυτήρα του χρόνου και των αναμνήσεών του.

Η παρούσα εργασία προσπαθεί να συνεισφέρει στην έρευνα ψήγματα πορισμάτων από την αναδίφηση όψεων του παρελθόντος, κυρίως μέσα από την συνεισφορά των προφορικών μαρτυριών και τους τρόπους λειτουργίας της μνήμης⁴. Η έρευνα διεξάγεται κατά τις αρχές της κοινωνικοϊστορικής μεθόδου, ενώ ταυτόχρονα επιζητείται η χρήση πορισμάτων συναφών επιστημών⁵, προκειμένου να γίνει καλύτερα αντιληπτή η ατομικότητα και η συλλογικότητα εντός των διαδικασιών λειτουργίας της μνήμης. Και τούτο διότι η μνήμη αποτελεί σύνθετο φαινόμενο, που δρα κατά τρόπο διαλεκτικό, αφού υφίσταται και ενεργεί εντός της σωματικής φυσιολογίας, της ατομικής πνευματικής ιδιοσυγκρασίας, της ανθρώπινης συλλογικότητας, αλλά και της ιστορικότητας της κοινωνίας. Συνεπώς, η μνήμη διερευνάται από μία πλειάδα επιστημών, από την Ψυχολογία και την Ψυχιατρική μέχρι την Κοινωνιολογία και την Ιστοριογραφία. Επιπροσθέτως, η μνήμη είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με την αναζήτηση της αλήθειας και της πραγματικότητας, η οποία επίσης διαντιδρά ως κοινωνικό φαινόμενο, γι' αυτό η μελέτη των κοινωνικών εκφάνσεων της μνήμης βοηθά στην κατανόησή της ως φυσιολογία και τανάπαυιν.

1. Πτυχές της λαογραφική έρευνας

Είναι αποδεκτό ότι κάθε πολιτισμική έκφραση αποτελεί ένα παρελθόν, το οποίο εξακολουθεί να βιώνεται και να βοηθά στην καλύτερη κατανόηση του παρόντος, γι' αυτό είναι απαραίτητη «η αναζήτηση, ανάμεσα στις παλαιές συντεταγμένες, όλων εκείνων όσων εξακολουθούν ακόμη και σήμερα να ισχύουν»⁶. Είναι, επίσης, δεδομένο ότι οι ανθρωπιστικές επιστήμες (κυρίως η Κοινωνιολογία και η Λαογραφία) επιχειρούν να διαφωτίσουν «όψεις του παρελθόντος, της τοπικής ιδιαιτερότητας⁷, του κλίματος –και μάλιστα της καθημερινότητας της κάθε εποχής»⁸. Επιπροσθέτως, η Λαογραφία εστιάζει την προσοχή της στην μελέτη φαινομένων και συμπεριφορών που σχετίζονται με τον λαϊκό άνθρωπο. Γι' αυτούς τους λόγους είναι σημαντικό το εργαλείο της προφορικής συνέντευξης, με το οποίο καταγράφονται βίοι λαϊκών και καθημερινών ανθρώπων.

Ωστόσο, πολλοί αρχαίοι συγγραφείς έθιξαν θεματικές που άπτονται της σύγχρονης Σύνθετης Λαογραφίας. Εκτός του Ηροδότου⁹, λογογράφοι όπως ο

⁴ Για συναφείς αναφορές επί του ζητήματος βλ. Νικόλαος Θ. Κωνσταντινίδης, *Ο καπνός στην περιοχή της Ξάνθης (1950-1974). Σύγχρονη λαογραφική θεώρηση*. Κομοτηνή: Διδακτορική Διατριβή στο Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης – Τμήμα Γλωσσών, Φιλολογίας και Πολιτισμού Παρευξινίων Χωρών, 2013, σ. 19-22· Νικόλαος Θ. Κωνσταντινίδης - Εμμανουήλ Σ. Ξυλάς, *Ξάνθη 1946-1974. Όψεις των εκλογών και της καθημερινότητας*. Ξάνθη: 2015, σ. 15-24.

⁵ Μιχαήλ Γ. Μερακλής, *Ελληνική Λαογραφία*. Αθήνα: Α' Έκδοση, εκδ. Οδυσσέας 2004, σ. 13, 14, 15, και 16· Μηνάς Αλ. Αλεξιάδης, *Νεωτερική Ελληνική Λαογραφία*. Αθήνα: Ινστιτούτο του Βιβλίου – Α. Καρδαμίτσα, 2006, σ. 10.

⁶ Fernand Braudel, *Γραμματική των Πολιτισμών*. Μετάφραση Άρης Αλεξάκης. Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 2005, σ. 30 και 79.

⁷ Περί τοπικής ιδιαιτερότητας βλ. Βασίλης Γ. Νιτσιάκος, *Λαογραφικά ετερόκλητα*, Αθήνα: εκδ. Οδυσσέας, 1997, σ. 66-67.

⁸ Περί καθημερινότητας ενδεικτικά βλ. Ágnes Heller, *Επανάσταση και καθημερινή ζωή*. Μετάφραση Απόστολος Τσέλιος. Αθήνα: Οδυσσέας, 1983, σ. 9· Philippe Ariès, *The hour of our death*. Translation Helen Weaver. Harmondsworth: Penguin, 1983, σ. xiii· Fernand Braudel, *Η δυναμική του καπιταλισμού*. Μετάφραση Ρίκα Μπενβένιστε. Αθήνα: εκδ. Αλεξάνδρεια, 1992, σ. 13-14.

⁹ Ηρόδοτος, *Μούσαι*.

Διονύσιος ο Μιλήσιος, ο Χάρων ο Λαμψακηνός, Ο Ξανθός ο Λυδός, ο Εκαταίος ο Μιλήσιος (στα ελάχιστα αποσπάσματα που σώζονται από τα έργα τους) καταγράφουν προφορικές παραδόσεις, διηγούνται ταξιδιωτικές εμπειρίες, δείχνουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον για την παράκτια ναυσιπλοΐα αλλά και για τα έθιμα και τις τοπικές ιδιαιτερότητες διαφόρων λαών. Ο Ξενοφών, όμως, είναι εκείνος που αναδεικνύει την βιογραφία, είτε αυτή είναι απομνημονευματική, (*Κύρου ανάβασις*) είτε είναι εγκωμιαστική (*Αγησίλαος*) ή μυθιστορηματική (*Κύρου παιδεία*)¹⁰. Η σημασία της βιογραφίας και της μικροϊστορίας για την λαογραφική έρευνα παρουσιάζεται και στο έργο του Πλούταρχου «οὔτε γὰρ ἱστορίας γράφομεν, ἀλλὰ βίους», όπου αναφέρει ότι μικρές στιγμές της καθημερινότητας προσδιορίζουν το ήθος και τον χαρακτήρα ενός ανθρώπου περισσότερο από πολεμικές ικανότητες «οὔτε ταῖς ἐπιφανεστάταις πράξεις πάντως ἔνεστι δῆλωσις ἀρετῆς ἢ κακίας, ἀλλὰ πρᾶγμα βραχὺ πολλάκις καὶ ῥῆμα καὶ παιδιὰ τις ἔμφρασιν ἤθους ἐποίησε μᾶλλον ἢ μάχαι μυριόνεκροι καὶ παρατάξεις αἰ μέγισται καὶ πολιορκίαι πόλεων»¹¹.

Βέβαια, ο Θουκυδίδης ήταν ο πρώτος ο οποίος επιχείρησε την αναζήτηση της -κατά το δυνατόν- «αντικειμενικής» αλήθειας και ταυτόχρονα καθιέρωσε τόσο τις βασικές αρχές αναζήτησής της, όσο και τις αρχές της «αυστηρῆς κριτικῆς των πηγών της»¹². Έκανε, λοιπόν, επιτόπιες έρευνες «οἷς αὐτὸς παρήν» (1.22.2.) και αυτοψίες «ὧν αὐτὸς ἤκουσα» (1.22.2.), προσπάθησε να μελετήσει την άποψη και όλων των εμπλεκομένων μερών «γενομένῳ παρ' ἀμφοτέροις τοῖς πράγμασι» (5.26.5), αξιολόγησε πληροφορίες και μελέτησε αρχεῖα «ἐκ δὲ τεκμηρίων ὧν ἐπὶ μακρότατον σκοποῦντι» (1.1.3.), αναζήτησε μαρτυρίες τις οποίες έλεγξε ως προς την ακρίβειά τους «παρὰ τῶν ἄλλων ὅσον δυνατόν ἀκριβείᾳ περὶ ἐκάστου ἐπέξελθῶν» (1.22.2.), δεν καταδέχθηκε να συμπεριλάβει στο έργο του πληροφορίες από τον πρώτο τυχόντα «οὐκ ἐκ τοῦ παρατυχόντος πυνθανόμενος ἠξίωσα γράφειν» (1.22.2), ενώ απέφυγε να εκφράσει δικές του άποψεις «οὐδ' ὡς ἐμοὶ ἐδόκει» (1.22.2.).

Κυρίως όμως, για τον Θουκυδίδη προέχει η ακάματος αναζήτηση της αλήθειας και της πραγματικότητας «ἀταλαίπωρος τοῖς πολλοῖς ἢ ζήτησις τῆς ἀληθείας» (1.20.3.), ενώ προσπαθούσε να παραμένει κοντά στην γενικότερη «πραγματικότητα» των λόγων, στις περιπτώσεις που δεν μπορούσε να τους παραθέσει αυτολεξεί «ἐχομένῳ ὅτι ἐγγύτατα τῆς ζυμπάσης γνώμης τῶν ἀληθῶς λεχθέντων» (1.22.1.). Ταυτόχρονα, γνώριζε ότι η αλήθεια για τα σημαντικά γεγονότα βρίσκεται με κόπο «ἐπιπόνως δὲ ἠύρισκετο», αφού η μνήμη μπορούσε να είναι μεροληπτική «διότι οἱ παρόντες τοῖς ἔργοις ἐκάστοις οὐ ταῦτα περὶ τῶν αὐτῶν ἔλεγον, ἀλλ' ὡς ἐκατέρων τις εὐνοίας ἢ μνήμης ἔχοι» (1.22)¹³. Από όλα τα προειρημένα γίνεται προφανές ότι η αναζήτηση της αλήθειας σχετίζεται άμεσα με την μνήμη και ότι άμφοτερες ερευνώνται με την επιτόπια έρευνα και την αυστηρή αξιολόγηση των προφορικών μαρτυριών.

2. Προφορικές μαρτυρίες και μνήμη

¹⁰ Κ. Διαλησμά - Α. Δρουκόπουλος - Ε. Κουτρομπέλη - Γ. Χρυσάφης, *Αρχαίοι Έλληνες ιστοριογράφοι (Ξενοφών, Θουκυδίδης)*. Αθήνα: Ινστιτούτο Τεχνολογίας Υπολογιστών και Εκδόσεων «Διόφαντος», 2013, σ. 12 και 15· Ξενοφών, *Κύρου ανάβασις*· Ξενοφών, *Αγησίλαος*· Ξενοφών, *Κύρου παιδεία*.

¹¹ Πλούταρχος, *Αλέξανδρος* (1.2).

¹² Περί «αυστηρῆς κριτικῆς των πηγών» της Ιστοριογραφίας, βλ. Marc Bloch, *Απολογία για την Ιστορία. Το επάγγελμα του ιστορικού*. Μετάφραση Κώστας Γαγανάκης. Αθήνα: Εναλλακτικές εκδόσεις, 1994, σ. 101-146.

¹³ Βλ. Θουκυδίδου, *Ιστορία*.

Η καταγραφή των προφορικών μαρτυριών (σύμφωνα με την ιστοσελίδα του Ιδρύματος Ιστορικών Μελετών) αποσκοπεί στη μελέτη του παρελθόντος μέσα από τις αφηγήσεις ανθρώπων του λαού¹⁴. Οι προφορικές μαρτυρίες κατά κύριο λόγο είναι μαγνητοφωνημένες. Αναλόγως του περιεχομένου τους διακρίνονται σε *άμεσες* (όταν μας μεταφέρουν προσωπικά βιώματα, εμπειρίες και γνώσεις του αφηγητή) και *έμμεσες* (όταν ο αφηγητής μας μεταφέρει πληροφορίες που του αφηγήθηκαν, προγενέστεροι ή σύγχρονοι του άνθρωποι).

Οι προφορικές μαρτυρίες στηρίζουν με τις πληροφορίες τους την *Προφορική Ιστορία*, ενώ οι πληροφορίες αυτές (μετά από επιστημονική αξιολόγηση) «ενσωματώνουν στο έργο» των ανθρωπιστικών επιστημών «την κατανόηση και την ερμηνεία των πιο εσωτερικών πλευρών της κοινωνικής και πολιτισμικής πραγματικότητας»¹⁵. Έτσι, αξιοποιώντας επιλεκτικά βιώματα ανθρώπων του λαού αποκτάται μια πρωτογενής πηγή, η οποία «μοιάζει αρκετά με τη γραπτή αυτοβιογραφία, αλλά καλύπτει ένα πολύ ευρύτερο πεδίο»¹⁶, ενώ η χρήση τους «τονίζει τον κοινωνικό παράγοντα και κάνει κέντρο της τον άνθρωπο»¹⁷.

Είναι αναμφισβήτητο ότι η πραγματικότητα είναι πολύπλοκη και πολύπλευρη, γι' αυτό η αρχική πολυφωνία απόψεων αναδημιουργείται με τη χρήση προφορικών μαρτυριών¹⁸. Επί πλέον, οι προφορικές μαρτυρίες συμπληρώνουν πραγματολογικά κενά (από την έλλειψη αρχείων) και συν τω χρόνω «παράγουν νέες οπτικές και καινούργιες ερμηνείες για τα ιστορικά γεγονότα, προσφέροντας μια διαφορετική ανάγνωση της τότε πραγματικότητας»¹⁹. Όπως θα δειχθεί αναλυτικότερα παρακάτω, η πραγματικότητα αποτελεί ροή γεγονότων εντός του ιστορικού χρόνου, ενώ συνάμα «κατασκευάζεται» κοινωνικά ως μνήμη (ή και ως λήθη) μέσα από πολύπλοκες νοητικές λειτουργίες²⁰.

Επιπροσθέτως, η ανασύσταση του παρελθόντος δομείται πληρέστερα, όταν συμπεριλαμβάνει ανθρώπους όλων των κοινωνικών ομάδων και όχι μόνον τους προνομιούχους και χρησιμοποιεί ευρεία γκάμα προφορικών μαρτυριών²¹. Με δεδομένο ότι η έννοια του λαού για την Λαογραφία αποτελεί «μία πολυταξική και πολυστρωματική έννοια»²², γίνεται αντιληπτό ότι με τα μεθοδολογικά εργαλεία της επιτόπιας καταγραφής μελετάται το σύνολο της υπό έρευνας κοινωνίας και «δεν περιορίζει την οπτική της στις μεμονωμένες δράσεις κάποιων ατόμων» της κοινωνικής και οικονομικής ελίτ, «αλλά αντίθετα προσπαθεί να αναλύσει το σύνολο της κοινωνικής πορείας» λαμβάνοντας υπ' όψιν και απόψεις λιγότερο προνομιούχων

¹⁴ Ίδρυμα Ιστορικών Μελετών, «Προφορική Ιστορία», http://www.idisme.gr/oral_history.php, (06.10.2012- 08.06).

¹⁵ Paul Thompson, *Φωνές από το παρελθόν – Προφορική Ιστορία*. Μετάφραση Ρ.Β. Μπούσχοτεν – Ν. Ποταμιάνος. Αθήνα: εκδ. Πλέθρον, 2002, σ. 17.

¹⁶ Paul Thompson, ...ό.π., σ. 34.

¹⁷ Βασιλική Λάζου, «Η προφορική ιστορία στην Ελλάδα», http://e-dromos.gr/index.php?option=com_k2&view=item&id=7691:η-προφορική-ιστορία-στην-ελλάδα-ελπιδοφόρα-μηνύματα&Itemid=64, (06.10.2012-08.06).

¹⁸ Paul Thompson, ό.π., σ. 34-35.

¹⁹ Βασιλική Λάζου, ό.π..

²⁰ Αντώνης Λιάκος «Η γλωσσική στροφή στην Ιστορία» στο Κ. Πόταγιας - Ι. Ευδοκίμίδης, *Λόγος & Μνήμη*. Αθήνα: Νευρολογική Κλινική Πανεπιστημίου Αθηνών, 2011, σ. 157-174.

²¹ Paul Thompson, *Φωνές από το παρελθόν - Προφορική Ιστορία*, ό.π., σ. 35 και 190.

²² Μιχαήλ Γ. Μερρακλής, *Ελληνική Λαογραφία*, ό.π., σ. 12.

ανθρώπων²³. Και τούτο, διότι είναι επιτακτική η ανάγκη να ακουσθεί η «φωνή του λαού», η οποία θα μοιρασθεί τα βιώματά της, τα σχετικά με γεγονότα της τοπικής κοινωνίας²⁴.

Άλλωστε, οι προφορικές μαρτυρίες, εκτός των προειρημένων αποτελούν αυθόρμητη έκφραση «λαϊκού λόγου». Είναι δεδομένο ότι για την Κλασική Λαογραφία ο *λαϊκός λόγος* εντάσσεται στα «μνημεία του λόγου»²⁵, τα οποία, όμως, εκφράζονται μέσα από μορφοποιημένο και τεχνικά επεξεργασμένο στη χρονική συνέχεια λόγο. Από την άλλη μεριά, στις περισσότερες περιπτώσεις οι προφορικές μαρτυρίες δημιουργούνται με λόγο αυθόρμητο, ιδιωματικό, άτεχνο και στιγμιαίο²⁶. Έτσι, αποτελούν ίσως τον μόνο γνήσιο και πηγαίο λαϊκό λόγο -υπό την προϋπόθεση η καταγραφή να έχει εξασφαλίσει τον αυθορμητισμό της ομιλίας του αφηγητή- και ταυτόχρονα αποτελούν έκφανση του προσωπικού γλωσσικού ιδιώματος του αφηγητή (το οποίο συνιστά υποσύνολο του τοπικού ιδιώματος του τόπου καταγωγής του). Επομένως, είναι ένας λαϊκός λόγος προερχόμενος από έναν άνθρωπο με διττή ιδιότητα: αφ' ενός αποτελεί ατομική ιδιαιτερότητα και αφ' ετέρου είναι μέλος μιας συγκεκριμένης συλλογικότητας ή ενός κοινωνικού συνόλου.

Βέβαια, κάθε προσωπική μαρτυρία κουβαλά εν δυνάμει μια κοινωνική πραγματικότητα, αφού συμπεριλαμβάνει βιώματα από το περιβάλλον της οικογενείας και της κοινωνίας, ενώ σχετίζεται και με το ψυχολογικό κόσμο κάθε αφηγητή. Με αυτόν τον τρόπο, ένα κοινωνικό γεγονός δημιουργείται από άτομα, τα οποία βρίσκονται σε αλληλεπίδραση και διαντίδραση, χωρίς να χάσουν την ατομική υπόστασή τους²⁷. Συνεπώς, οι προφορικές μαρτυρίες αφ' ενός αποτελούν ζωντανή ανασύσταση του παρελθόντος, αφ' ετέρου σχετίζονται με την κοινωνική αλλαγή²⁸.

Υπάρχουν περιπτώσεις (π.χ. η Ξάνθη) όπου δεν υπάρχουν διαθέσιμες πηγές, γραπτές και αρχειακές, ή όταν υπάρχουν είναι περιορισμένες, οπότε η χρήση των προφορικών μαρτυριών αποτελεί μονόδρομο. Υπάρχουν αφηγητές, οι οποίοι με υπομονή και διαύγεια ξετυλίγουν το νήμα μιας «ελεφάντινης» μνήμης, ανασύρουν τα εκάστοτε απαραίτητα βιώματα και σχηματοποιούν μια εικόνα της περιρρέουσας ατμόσφαιρας κάθε εποχής. Όταν μάλιστα υπάρχουν διαθέσιμα «άψυχα» γραπτά τεκμήρια, χάρη στις προφορικές μαρτυρίες αυτά μετουσιώνονται σε «έμψυχα» δεδομένα της τοπικής καθημερινότητας της εκάστοτε εποχής. Βέβαια, είναι απαραίτητο κάθε φορά οι συγκεκριμένες μαρτυρίες να αξιολογούνται, τόσο μέσα από

²³ Philippe Ariès, *Αιώνες παιδικής ηλικίας*. Μετάφραση Γιούλη Αναγνωστοπούλου. Αθήνα: εκδ. Γλάρος, 1990, σ. 10.

²⁴ Ευάγγελος Γρ. Αυδίκος, *Χάλασε το χωριό μας χάλασε*. Αλεξανδρούπολη: Πολυκέντρο Δήμου Τυχερού, 2002, σ. 27.

²⁵ Νικόλαος Γ. Πολίτης, «Λαογραφία», *Λαογραφία Δελτίον της Ελληνικής Λαογραφικής Εταιρείας*, τόμ. Α' (1909), σ. 10· Δημ. Σ. Λουκάτος, *Σύγχρονα Λαογραφικά (Folklorica Contemporanea)*. Αθήνα: 1963, σ. 91.

²⁶ Σε αντίθεση με το λαϊκό αφήγημα, το οποίο είναι «όστερ' από το τραγούδι, η σημαντικότερη γλωσσική και λογοτεχνική εκδήλωση του λαού, ένα καθρέφτισμα της πνευματικότητας και της κοινωνικής ζωής». Βλ. Δημήτριος Σ. Λουκάτος (επ.), *Νεοελληνικά κείμενα*. Αθήνα: εκδ. Ι. Ζαχαρόπουλος, 1957, σ. ζ'.

²⁷ Άννα Λυδάκη, *Ποιοτικές μέθοδοι της κοινωνικής έρευνας*. Πέμπτη έκδοση. Αθήνα: εκδ. Καστανιώτη, 2001, σ. 82.

²⁸ Άλκη Κυριακίδου-Νέστος, «Προφορική ιστορία και λαογραφία (1982)» στο Άλκη Κυριακίδου-Νέστος, *Λαογραφικά Μελετήματα II*. Αθήνα: εκδ. Πορεία, 1993, σ. 231-232.

την διαδικασία της ταυτόχρονης «εξοικείωσης» και «αποικείωσης», όσο και με τη συγκριτική αντιπαραβολή τους με διαφορετικές πηγές, όπου αυτές είναι διαθέσιμες²⁹.

Ωστόσο, η κυριότερη συνιστώσα των προφορικών μαρτυριών είναι η μνήμη, αφού ένα κοινωνικό συμβάν ή ένα ιστορικό γεγονός, αφού αξιολογηθεί από την λαϊκή μνήμη και εντυπωθεί στη λαϊκή συνείδηση κατά τρόπο «απορροφητικό», στην συνέχεια συνδέεται με διάφορα αλλότρια στοιχεία, του προσάπτονται μυθικές διαστάσεις, μεταμορφώνεται ή και παραμορφώνεται³⁰. Σε παρόμοια διαπίστωση έχει καταλήξει και η Άλκη Κυριακίδου-Νέστορος που αποκαλεί τη μνήμη «*θεματοφύλακα*» του λαϊκού και του προφορικού λόγου³¹. Επομένως, ο λαϊκός λόγος και οι προφορικές μαρτυρίες είναι άρρηκτα συνδεδεμένοι με την συλλογική ή κοινωνική μνήμη. Η μνήμη, με τη σειρά της, είναι πολύ στενά συνδεδεμένη με την ταυτότητα, αφού η γνώση και η διατήρηση του παρελθόντος μέσα στο τρέχον παρόν είναι προϋπόθεση απαραίτητη για την αυτεπίγνωση του ανθρώπου³².

Από τα προειρημένα διαπιστώνεται ότι η μνήμη αποτελεί φαινόμενο σύνθετο, το οποίο λειτουργεί κατά τρόπο διαλεκτικό. Και τούτο διότι αποτελεί φαινόμενο της ανθρώπινης φυσιολογίας και ταυτόχρονα φαινόμενο της ανθρώπινης κοινωνίας. Ταυτόχρονα, αποτελεί αντικείμενο έρευνας μιας πλειάδας επιστημών, κυρίως όμως της Ψυχολογίας, της Ψυχιατρικής, της Κοινωνιολογίας, της Ιστοριογραφίας και βέβαια της Λαογραφίας. Η γνώση, όμως, των κοινωνικών εκφάνσεων της μνήμης βοηθά στην κατανόηση του τρόπου λειτουργίας της ως φυσιολογίας και το αντίστροφο.

3. Αρχιτεκτονική της μνήμης

Όπως δείχνουν τα πρόσφατα πορίσματα, η μνήμη αποτελεί μία σύνθετη λειτουργία, η οποία στηρίζεται τόσο στην εγκεφαλική λειτουργία όσο και στην εξωτερική κατάσταση του ζώντος (περιβάλλον, κοινωνία και κουλτούρα)³³. Η δομή του εγκεφάλου αφ' ενός περιορίζεται από το γενετικό υλικό, αφ' ετέρου αναμορφώνεται διαρκώς από την ίδια την λειτουργία του (εγκεφάλου) αλλά και από την εμπειρία του ατόμου. Συνεπώς, η αρχιτεκτονική του εγκεφάλου είναι το αποτέλεσμα της προσωπικής ιστορίας του κάθε ατόμου, ενώ «οι νους μας δεν προσδιορίζονται από ανελαστικά νευρωνικά κυκλώματα», διότι είναι φαινόμενο ιστορικό και κοινωνικό³⁴.

²⁹ Νικόλαος Θ. Κωνσταντινίδης, *Ο καπνός στην περιοχή της Ξάνθης (1950-1974). Σύγχρονη λαογραφική θεώρηση*, ό.π., σ. 21· Νικόλαος Θ. Κωνσταντινίδης-Εμμανουήλ Σ. Ξυλάς, *Ξάνθη 1946-1974: Όψεις των εκλογών και της καθημερινότητας*, ό.π., σ. 12-24.

³⁰ Μιχαήλ Γ. Μερρακλής, *Ελληνική Λαογραφία*, ό.π., σ. 211.

³¹ Άλκη Κυριακίδου-Νέστορος, «Η ελληνική λαογραφία στη σύγχρονη της προοπτική» στο Άλκη Κυριακίδου-Νέστορος, *Λαογραφικά Μελετήματα Ι*. Αθήνα: Εταιρία Ελληνικού Λογοτεχνικού και Ιστορικού Αρχείου, 1989, σ. 103-104.

³² Γ. Βοζίκας, *Το πανηγύρι της Αγίας Μαρίνας στην Ηλιούπολη. Η σύγχρονη μορφή ενός πολιτισμικού φαινομένου στον ελληνικό αστικό χώρο και το κοινωνικό-οικονομικό του πλαίσιο*. Διδακτορική Διατριβή στο Εθνικό Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών - Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης - Τομέας Ανθρωπιστικών Σπουδών. Αθήνα: 2006, σ. 78.

³³ Θανάσης Τζαβάρας «Μνήμη που θυμάται, μνήμη που ξεχνάει» στο Κ. Πόταγιας - Ι. Ευδοκιμίδης, *Λόγος & Μνήμη*. Αθήνα: Νευρολογική Κλινική Πανεπιστημίου Αθηνών, 2011, σ. 111.

³⁴ Ηλίας Δ. Κούβελας «Λίγα λόγια για τους θεμελιώδεις εγκεφαλικούς μηχανισμούς της μνήμης και της λήθης» στο Κ. Πόταγιας - Ι. Ευδοκιμίδης, *Λόγος & Μνήμη*. Αθήνα: Νευρολογική Κλινική Πανεπιστημίου Αθηνών, 2011, σ. 117.

Ως εγκεφαλική λειτουργία, η μνήμη είναι ένα σύστημα αποθήκευσης, συγκράτησης και να ανάκλησης πληροφοριών³⁵. Η πιο σημαντική διάκρισή αφορά τη χρονική διάσταση, αφού διακρίνεται σε *βραχυπρόθεσμη* και *μακροπρόθεσμη* μνήμη. Η πρώτη έχει πολύ περιορισμένη χωρητικότητα και μας επιτρέπει να ανακαλούμε μόνο για μια περίοδο δευτερολέπτων οι πληροφορίες παραμένουν αποθηκευμένες για λίγα δευτερόλεπτα εφόσον δεν υπάρξει εκ νέου πρόσληψή τους και ενίσχυση με κάποιον τρόπο της αποτύπωσης ή καταγραφής τους. Αντίθετα, η μακροπρόθεσμη μνήμη αποθηκεύει πολύ περισσότερες πληροφορίες και για δυνάμει απεριόριστη διάρκεια³⁶. Στην λειτουργία της χρονικής διάστασης της μνήμης στηρίχθηκε η κατασκευή της αποθηκευτικής ικανότητας των υπολογιστών, όπου στην μνήμη ROM (Random Access Memory) αποθηκεύονται προσωρινά ηλεκτρονικά δεδομένα, ενώ στις συσκευές αποθήκευσης (λ.χ. σκληρός δίσκος, κ.ά.) γίνεται η ψηφιακή αποθήκευση μόνιμου χαρακτήρα³⁷.

Η μακροπρόθεσμη μνήμη υποδιαιρείται με την σειρά της σε *ρητή* (ή έκδηλη, την γνωστή ως *explicit memory*) και *άρρητη* μνήμη (ή άδηλη, την γνωστή ως *implicit memory*). Η ρητή μνήμη υποδιαιρείται ανάλογα με το περιεχόμενό της σε *βιοματική* ή «επεισοδιακή» (γνωστή ως *episodic memory*)-η οποία αφορά τα γεγονότα (τα βιώματα ή «επεισόδια») της ζωής του ατόμου- και σε μνήμη *γνώσεων* ή «σημασιολογική» μνήμη (γνωστή ως *semantic memory*) που περιέχει τις γνώσεις τις οποίες το άτομο έχει συσσωρεύσει ουσιαστικά. Ο όρος «διαδικαστική» αναφέρεται στην άρρητη μνήμη καθώς συχνά αφορά δεξιότητες που έχουν αποκτηθεί³⁸.

Μέχρι τις αρχές του 20^{ου} αιώνα, πιστευόταν ότι η αυτοβιογραφική μνήμη ήταν αποκλειστικά είτε επεισοδιακή είτε σημασιολογική³⁹. Στην τρέχουσα εποχή, επικρατεί ευρύτερη αντίληψη, ότι πρόκειται για σύστημα σύνθετο που χρησιμοποιεί στρατηγικές διαδικασίες για την ανακατασκευή των αναμνήσεων. Με αυτόν τον τρόπο, «οι αυτοβιογραφικές αναμνήσεις είναι επομένως δυναμικές παροδικές νοητικές κατασκευές» και ανακατασκευές «που γεννιούνται από μια βάση υποκειμένων πολυεπίπεδων γνώσεων υπό τον έλεγχο ορισμένων εκτελεστικών διαδικασιών». Συνεπώς, η αυτοβιογραφική μνήμη, που συνίσταται από την συλλογή προσωπικών εμπειριών και γνώσεων κατά την διάρκεια της ζωής, αποτελεί «το θεμέλιο του αισθήματος της ταυτότητας» κάθε ατόμου⁴⁰.

Για τον καθημερινό άνθρωπο αλλά και στην τρέχουσα ελληνική γλώσσα, *μνήμη* σημαίνει *ενθύμηση* και *ανάμνηση*. Διαφοροποίηση μεταξύ μνήμης και ανάμνησης υπήρχε και στους αρχαίους Έλληνες. Ο Αριστοτέλης ορίζει ότι η μνήμη «είναι δύναμις αφ' έαυτής, ενεργοῦσα και κοινή εἰς τε τὸν ἄνθρωπον καὶ ἄλλα ζῶα» η δε ανάμνηση «είναι ἐνέργεια τοῦ νοῦ καὶ τῆς βουλήσεως, ἰδιάζουσα εἰς τὸν

³⁵ Alan D. Baddeley, *Essentials of Human Memory*. Hove: Psychology Press, 1999, σ. 10, όπου η μνήμη αποκαλείται χαρακτηριστικά «Permanent memory store».

³⁶ Anna Basso «Γλώσσα και μνήμη» στο Κ. Πόταγιας - Ι. Ευδοκιμίδης, *Λόγος & Μνήμη*. Αθήνα: Νευρολογική Κλινική Πανεπιστημίου Αθηνών, 2011, σ. 123.

³⁷ «Μνήμη τυχαίας προσπέλασης», https://el.wikipedia.org/wiki/Μνήμη_τυχαίας_προσπέλασης, (03.02.2016-17.56).

³⁸ Anna Basso «Γλώσσα και μνήμη», ό.π., σ. 123.

³⁹ Πρόκειται για το έργο του Sigmund Freud, ο οποίος αναλύοντας τα όνειρα των ασθενών του έβλεπε πόσο περίπλοκα καταγράφονταν οι εμπειρίες της ημέρας στην σκηνή του ονείρου αλλά ταυτόχρονα και στην μνήμη. Βλ. Sigmund Freud, *Die Traumdeutung*. Hamburg: Nikol Verlages, 2011.

⁴⁰ Martin A. Conway - Pascale Piolino «Η αυτοβιογραφική μνήμη και οι διαταραχές της» στο Κ. Πόταγιας - Ι. Ευδοκιμίδης, *Λόγος & Μνήμη*. Αθήνα: Νευρολογική Κλινική Πανεπιστημίου Αθηνών, 2011, σ. 89, 90 και 91.

άνθρωπον». Αλλά και ο Πλάτων θεωρεί ότι η ανάμνηση είναι η «δύναμις τοῦ ἀναμνήσεσθαι» και την συνδέει με την μάθηση, διότι «ἡμῖν ἢ μάθησις οὐκ ἄλλο τι ἢ ἀνάμνησις τυγχάνει οὕσα». Ταυτόχρονα, το αντίθετο της μνήμης είναι η λήθη, δηλαδή «τὸ λησμονεῖν» και «ἡ ἐπιπλησμοσύνη»⁴¹. Ωστόσο, «ἡ λησμονιά είναι και μπορεί να είναι, μια ενεργός ψυχική δραστηριότητα, το δε περιεχόμενο αυτής της μνημοσύνης δεν χάνεται, αλλά δεν είναι διαθέσιμο»⁴².

Πρόσφατες θεωρήσεις υποστηρίζουν ότι οι αυτοβιογραφικές αναμνήσεις παράγονται στο πλαίσιο ενός σύνθετου νοητικού συστήματος (που αποκαλείται «μνημονικό σύστημα εαυτού» ή «self-memory-system» ή απλώς SMS). Το σύστημα αυτό διέπεται από δύο συνιστώσες: Αφ' ενός από την «βάση γνώσεων», που περιέχει αυτοβιογραφικές γνώσεις και βιωματικές αναμνήσεις αποθηκευμένες στην μακροπρόθεσμη μνήμη. Αφ' ετέρου από μία σειρά «διαδικασιών ελέγχου», τις οποίες αποκαλούν «ενεργό ταυτότητα» ή «working self»⁴³. Ταυτόχρονα, επειδή οι αυτοβιογραφικές αναμνήσεις είναι πολύπλοκες ανακατασκευές, διέπονται από δύο αρχές: Αφ' ενός από την «αρχή της αντιστοιχίας», σύμφωνα με την οποία η ανάμνηση αντανακλά (κατά το δυνατόν) πιστότερα την εμπειρία που έχουμε από την πραγματικότητα. Αφ' ετέρου από την «αρχή της συνεκτικότητας», σύμφωνα με την οποία είναι απαραίτητο η ανάμνηση να συμφωνεί με αυτό που είμαστε, δηλαδή με το σύνολο των αναμνήσεών μας, αλλά και με την ιδέα που έχουμε για τον εαυτό μας⁴⁴. Όταν σε κάποιον άνθρωπο υπάρχει ανισορροπία υπέρ της αρχής της συνεκτικότητας, τότε το άτομο αυτό μπορεί να οδηγηθεί στην κατασκευή ενός «φαντασιακού» παρελθόντος και (σε ακραίες περιπτώσεις) σε μια «ψευδή» ταυτότητα. Αντιθέτως, οι καλά ισορροπημένες αναμνήσεις «συμμετέχουν στο αίσθημα του ευ ζην και μας επιτρέπουν να προβαλλόμαστε στο παρελθόν και στο μέλλον»⁴⁵.

Φαίνεται, λοιπόν, ότι υπάρχει μια διαλεκτική σχέση μεταξύ του πρόσφατου και του παλαιότερου: «εάν αυτό που βλέπουμε σήμερα τοποθετείται στο πλαίσιο παλαιότερων αναμνήσεών μας, συμβαίνει και τον αντίστροφο σε αναμνήσεις που προσαρμόζονται στο σύνολο των τρεχουσών μας αντιλήψεων»⁴⁶. Επιπροσθέτως, σε ορισμένες πραγματικές αναμνήσεις συμβαίνει να προστίθεται μια συμπαγής μάζα από φανταστικές αναμνήσεις⁴⁷. Δηλαδή, η μνήμη συγκρατεί στη φαντασία τα ίδια γεγονότα κατά τρόπο κατά τον οποίον θα μπορούσαν να είχαν συμβεί⁴⁸, προκειμένου να διασώσει την ακεραιότητα της ψυχικής μας οντότητας και να διατηρήσει υψηλά τα ιδεώδη μας. Γι' αυτό ο Μιχαήλ Μερικλής έχει καταλήξει στο συμπέρασμα, ότι ένα κοινωνικό ή ιστορικό συμβάν συνδέεται στην λαϊκή συνείδηση και την λαϊκή μνήμη με αλλότρια στοιχεία, τα οποία του προσδίδουν μυθικές διαστάσεις⁴⁹. Το κυριότερο,

⁴¹ Θανάσης Τζαβάρας «Μνήμη που θυμάται, μνήμη που ξεχνάει» ... ό.π., σ. 107· Αριστοτέλης, *Περί μνήμης*, 2.25 Πλάτων, *Φαίδων*, 73a.

⁴² Θανάσης Τζαβάρας ... ό.π., σ. 110.

⁴³ Martin A. Conway - Pascale Piolino «Η αυτοβιογραφική μνήμη και οι διαταραχές της», ό.π., σ. 92.

⁴⁴ Martin A. Conway - Pascale Piolino, ό.π., σ. 91· M. A. Conway, «Memory and the self», *Journal of Memory and Language* 53 (2005), σ. 594· Martin A. Conway, «Episodic memories», *Neuropsychologia* 47 (2009), σ. 594.

⁴⁵ Martin A. Conway - Pascale Piolino, ό.π., σ. 91.

⁴⁶ Maurice Halbwachs, *Η συλλογική μνήμη*. Μετάφραση Νίνα Πλυτά. Αθήνα: εκδ. Παπαζήση, 2013, σ. 47.

⁴⁷ Maurice Halbwachs, *La mémoire collective*. Paris: Press Universitaire de France, 1968, σ. 5, όπου γράφει χαρακτηριστικά «...à quelque souvenirs réel s'ajoutent ainsi une masse compact de souvenirs fictifs».

⁴⁸ Paul Thompson, *Φωνές από το παρελθόν – Προφορική Ιστορία*, ό.π., σ. 205.

⁴⁹ Μιχαήλ Γ. Μερικλής, *Ελληνική Λαογραφία*, ό.π., σ. 211.

όμως, στοιχείο με το οποίο συνδέεται ένα συμβάν, ώστε να αποκτήσει διαστάσεις μύθου, είναι η αφαιρετικότητα και η απλοποίηση των νοημάτων, οι οποίες το οδηγούν στα όρια του φαντασιακού και του συμβολικού.

Παρ' όλο που για την παραδοσιακή μαρξιστική θέση, ο μύθος αποτελεί μορφές ψευδούς συνείδησης, παραπλάνησης και σύμπτωμα ταξικής εκμετάλλευσης⁵⁰, για τις περισσότερες προσεγγίσεις ο μύθος θεωρείται μια λειτουργία απλοποίησης των νοημάτων, που ταυτόχρονα τα ολοκληρώνει, αφού τους αφαιρέσει τις ιδιαιτερότητες μέσα από τις οποίες προκύπτουν⁵¹. Για τον Sigmund Freud η «αφαιρετικότητα» και «απλοποίηση» κατά την γένεση των παραδόσεων, των θρύλων και των μύθων εμπεριέχει την συλλογική επιθυμία να εξαιρεθεί από την μνήμη κάθε τι οδυνηρό για το εθνικό συναίσθημα⁵².

Έτσι, διαμορφώνεται μια διαλεκτική σχέση του φαντασιακού με το πραγματικό, όπου την πρωτοκαθεδρία διατηρεί το συμβολικό. Το συμβολικό, με τη σειρά του, αποτελεί συγκεκριμένη αναπαράσταση ενός απροσδιορίστου αντικειμένου (ή αντικειμένων), το οποίο προκαλεί αντιδράσεις παρόμοιες με το πρωτότυπο. Ταυτόχρονα, το σύμβολο αποτελεί τη μικρότερη μονάδα έκφρασης του φαντασιακού, καθώς και της τελετουργίας. Γενικά, ο συμβολισμός έχει διαποτίσει το απαράγραπτο τμήμα του ανθρώπου που λέγεται φαντασία, αφού ζει με μύθους και αρχαϊκές μυθολογίες, ενώ ταυτόχρονα κρύβει μέσα του εν υπνώσει έναν πλούτο σε αδιάκοπη ροή εικόνων⁵³.

Παράλληλα, πλούτο σε ροή εικόνων κρύβουν μέσα τους αφ' ενός η ιστορική πραγματικότητα, αφ' ετέρου ο μύθος, η ποίηση και η λογοτεχνία, που αποτελούν μορφές σχέσης με το παρελθόν, αλλά υπό διαφορετικές προσεγγίσεις η κάθε μία. Αναφερόμενος στην αφαιρετικότητα της ποίησης, ο Αριστοτέλης υποστηρίζει ότι η «ή μὲν γὰρ ποίησις μᾶλλον τὰ καθόλου, ἢ δ' ἱστορία τὰ καθ' ἕκαστον λέγει», δηλαδή η ποίηση μιλάει για το «καθόλου» ενώ η ιστορία για το «επιμέρους»⁵⁴.

Ωστόσο, η ιστορική πραγματικότητα διαμείβεται εντός του παρελθόντος, αλλά αφήνει ίχνη. Τα ίχνη αυτής της πραγματικότητας συνίστανται από νοήματα και έχουν γλωσσική μορφή. Ενώ, ακόμη και τα μη γλωσσικά ίχνη, αποκτούν γλωσσική μορφή, όταν αυτά ονοματιστούν⁵⁵. Έτσι, δημιουργείται ένα πλέγμα αλληπάλληλων σχέσεων μεταξύ νοήματος, γλώσσας και μνήμης, οι οποίες αφήνουν τα αντίστοιχα «ίχνη» τους. Παρενθετικά να σημειωθεί, ότι το παρελθόν αποτυπώνει «ίχνη μνήμης» στον χώρο και μάλιστα στον «κοινωνικοποιημένο» χώρο⁵⁶.

Όσον αφορά το «μνημονικό ίχνος», που αφήνει η εμπειρία, αυτό καταγράφεται σε πολλαπλά συστήματα συνειδητά ή ασυνειδητά. Με

⁵⁰ Κυριάκος Κ. Μαρκίδης, *Το Όρος της Σιωπής*. Αθήνα: εκδ. Διόπτρα, 2004, σ. 192.

⁵¹ Αντώνης Λιάκος «Η γλωσσική στροφή στην Ιστορία», ό.π., σ. 166· Claude Levi-Strauss, *Άγρια σκέψη*. Μετάφραση Ε. Καλπουρτζή. Αθήνα: εκδ. Παπαζήσης, 1977.

⁵² Βλ. Sigmund Freud, *Η ψυχοπαθολογία της καθημερινής ζωής*. Μετάφραση Λευτέρης Αναγνώστου. Αθήνα: εκδ. Επίκουρος, 1992, σ. 183.

⁵³ Ελευθέριος Αλεξιάκης, «Ανθρωπολογικές διαδρομές στο συμβολικό και το φαντασιακό: ρήξεις και συγκλίσεις» στο Ελευθέριος Αλεξιάκης - Μαρία Βραχιονίδου - Ανδρομάχη Οικονόμου (επ.), *Ανθρωπολογία και Συμβολισμός στην Ελλάδα*. Αθήνα: Ελληνική Εταιρία Εθνολογίας, 2008, σ. 11-41/ σ. 11, 12, 21 και 26.

⁵⁴ Αριστοτέλης, *Περί ποιητικής* (9, 1451b1-4).

⁵⁵ Αντώνης Λιάκος «Η γλωσσική στροφή στην Ιστορία», ό.π., σ. 164.

⁵⁶ Άρης Κωνσταντινίδης, *Η Αρχιτεκτονική της Αρχιτεκτονικής*. Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2013, σ. 28, όπου χαρακτηριστικά αναφέρει: «Το παρελθόν δεν είναι αυτό που νομίζουμε. Το παρελθόν δεν είναι αυτό που υπήρξε. Δεν είναι παρά ό,τι έχει διασωθεί από ό,τι υπήρξε. **Ίχνη από πατημασιές και μνήμες.** Ό,τι άλλο απομένει είναι σαν να μην υπάρχει».

νευροβιολογικούς όρους το ίχνος αποτελεί ένα δυναμικό φαινόμενο, το οποίο δημιουργεί μία «εσωτερική πραγματικότητα», είτε σε επίπεδο συνειδητού (με μνήμες που μπορούν να ανακληθούν) είτε σε επίπεδο ασυνείδητου (με μνήμες που δεν μπορούν να ανακληθούν)⁵⁷. Ορισμένα ρεύματα της Ψυχανάλυσης (που σχετίζονται με τις Θεωρίες του Λόγου) συνδέουν το «μνημονικό ίχνος» με την καταγραφή της εμπειρίας της «πρώτης ευχαρίστησης», δηλαδή της πρώτης «αρκετά καλής» μητρικής φροντίδας και της συνακόλουθης ευχαρίστησης που ένιωσε το παιδί. Επειδή, το μνημονικό αυτό ίχνος καταγράφεται σε ηλικία πριν από την έλευση του λόγου, η αποτύπωση αφορά φωνήματα, που αγγίζουν το υπόστρωμα συναισθημάτων, σχέσεων και πνοής, και όχι μόνο του ατόμου, αλλά σε συνδιαλλαγή με τον κόσμο και με τα γύρω πρόσωπα.

Τη σχέση φωνημάτων, γλωσσικού ίχνους, μνημονικού ίχνους και λαϊκής παράδοσης εξυμνεί ο Émile Verhaeren στο ποίημά του *La Multiple Splendeur* και σε αυτό υπερθεματίζει ο Στέφανος Γρανίτσας: Αναφέρεται στους «*πρωτοπλάστους, πού μη γνωρίζοντες τίποτε, ανέκάλυπταν την οδύνην, τὸ κακόν, τὴν ἡδονήν, τὸ καλόν. Τὰ μάτια των καὶ ὁ ἐγκέφαλός των ἐπνίγοντο ἀπὸ νέα ὀράματα καὶ ἐντυπώσεις*». Ενώ λοιπόν «*κατέγρωγον τὴν χαρὰν ὡς μίαν ἄπειρον λείαν ἤρχιζαν νὰ ὀνομάζουν πράγματα με “προχείρους κραυγὰς”*» δηλαδή φωνήματα «*αἱ ὁποῖαι ἀργότερον ἔγιναν λέξεις*». Ἐκτοτε, λέγει «*ἐπέρασε καιρὸς ἐπάνω στὰ πρῶτα αὐτὰ “μελλίσματα” τῆς ἀνθρώπινης ψυχῆς*», δημιουργήθηκαν λέξεις και γλώσσες, αλλά «*ζοῦν ἀκόμη αἱ πρῶται ἐντυπώσεις τῶν ἀφελῶν ἀνθρώπων ἐμπρὸς εἰς τὸ πλῆθος τῶν φαινομένων τῆς γῆς καὶ τοῦ οὐρανοῦ*». Με αυτόν τον τρόπο «*αἱ πρῶται αὐταὶ ἐντυπώσεις νομίζω ὅτι ἀποτελοῦν, κατὰ τὸ πλεῖστον, τὰς λαϊκὰς παραδόσεις. Ὅσον εὐμορφότεραι εἶναι, τόσον ὀραιότερα μᾶς ἀποκαλύπτεται ἡ ψυχὴ τῶν ἀνθρώπων, οἱ ὁποῖοι μᾶς ἐγέννησαν*»⁵⁸.

Βέβαια, με κλινικούς όρους ειπωμένο, «*μια μνήμη, μια αναμνημόνευση και τέλος πάντων ένα οποιοδήποτε γεγονός του παρελθόντος αποκτά τη σημερινή και πραγματική του αξία μόνο μέσα από μια εκ των υστέρων επεξεργασία*»⁵⁹. Με λίγα λόγια η πραγματικότητα «*κατασκευάζεται*» σε νοητικό ατομικό επίπεδο. Ταυτόχρονα όμως, η πραγματικότητα «*κατασκευάζεται*» και κοινωνικά⁶⁰. Επιπροσθέτως, σε αυτές τις διεργασίες προστίθεται και η λειτουργία της «*αντί-μνήμης*» (όπως την ονομάζουν ορισμένοι ερευνητές), σύμφωνα με την οποίαν η ενεργοποίηση της μνήμης και η αφήγηση ενεργοποιούνται, όταν δημιουργούνται νέα κοινωνικά δεδομένα, τα οποία ενδεχομένως θέτουν σε κίνδυνο την μνήμη και την ταυτότητα⁶¹.

⁵⁷ Ηλίας Δ. Κούβελας «*Λίγα λόγια για τους θεμελιώδεις εγκεφαλικούς μηχανισμούς της μνήμης και της λήθης*», ό.π., σ. 116.

⁵⁸ Το ποίημα είναι του Émile Adolphe Gustave Verhaeren (1855-1916) και η απόδοση του Στεφάνου Γρανίτσα (1880-1915). Βλ. Στέφανος Γρανίτσας «*Τα άγρια και τα ήμερα του βουνού και του λόγγου*» στο Κώστας Σαρδέλης (επ.), *Βασικά κείμενα νεοελληνικής λογοτεχνίας*. Αθήνα: Ελεύθερος Άνθρωπος, χ.χ., σ. 33-34.

⁵⁹ Θανάσης Τζαβάρας «*Μνήμη που θυμάται, μνήμη που ξεχνάει*», ό.π., σ. 112· Jacques Hassoun, *Το κοντραμπάντο της μνήμης*. Μετάφραση Αριέλλα Ασσέρ. Αθήνα: εκδ. Εξάντας, 1996.

⁶⁰ Peter L. Berger - Thomas Luckmann, *The Social Construction of Reality. A Treatise in the Sociology of Knowledge*. New York: Doubleday, 1966· John Searle, *The Construction of Social Reality*. New York: Free Press, 1995· William H. Sewell Jr, *Logics of History, Social Theory and Social Transformation*. Chicago: Chicago University Press, 2005.

⁶¹ Η έννοια αυτή διατυπώθηκε από τον Foucault. Βλ. Michel Foucault, *Language, Counter-Memory, Practice*. New York: Ithaca, 1977, σ. 139· Ευάγγελος Γρ. Αυδίκος, *Χάλασε το Χωριό μας Χάλασε*, ό.π., σ. 36-37.

Αλλά όπως όλες οι πολιτισμικές κατασκευές, έτσι και η κοινωνική κατασκευή της πραγματικότητας προέρχεται μέσα από την γλώσσα⁶². Συνοψίζοντας όλα τα παραπάνω θα μπορούσαμε να πούμε ότι η πραγματικότητα ρέει ως γεγονότα εντός της χρονικότητας, αλλά ταυτόχρονα «κατασκευάζεται» κοινωνικά ως μνήμη και ως λήθη μέσα από διαδικασίες «επιτέλεσης» και «σηματοδότησης των συμβεβηκότων», ενώ ταυτόχρονα τα νοητά αποκτούν γλωσσικά ίχνη. Έτσι, κατηγοριοποιείται, αρθρώνεται και αφηγηματοποιείται το άμορφο συνεχές στο παρελθόν μας⁶³.

4. Όψεις της μνήμης

Η μνήμη, λοιπόν, είναι κοινωνικό φαινόμενο, αφού (εκτός των άλλων) αποκτά συνάψεις με τις «κοινωνικές διαδικασίες και όψεις του πολιτισμού»⁶⁴. Όσον αφορά τις κοινωνικές διαστάσεις της, θα μπορούσαμε να θέσουμε ως υπόθεση εργασίας, ότι η μνήμη διακρίνεται σε ατομική, συλλογική, ιστορική και αυτοβιογραφική μνήμη⁶⁵.

Τα όρια μεταξύ ατομικής και συλλογικής μνήμης παραμένουν πάντα ρευστά, διότι άλλοτε ομαδοποιείται γύρω από ένα συγκεκριμένο πρόσωπο (που τις θεωρεί δική του οπτική) και άλλοτε κατανέμεται στο εσωτερικό μιας ομάδας (όπου συνιστά μια μερική εικόνα). Συνακόλουθο αυτού του γεγονότος είναι η διαπίστωση ότι «η συλλογική μνήμη δεν είναι μια ξεχωριστή οντότητα και τα μηνύματα της πάντοτε μεταδίδονται αναγκαστικά από άτομα»⁶⁶. Προκειμένου να γίνει αντιληπτό το ασαφές των ορίων μεταξύ ατομικής και συλλογικής μνήμης αρκεί να αναφέρουμε ότι αναμνήσεις τις οποίες θεωρούμε ατομικά δικές μας «παραμένουν συλλογικές και μας τις θυμίζουν οι άλλοι, ακόμη κι όταν πρόκειται για γεγονότα στα οποία μόνον εμείς είχαμε ανάμειξη, για αντικείμενα που μόνο εμείς είχαμε δει»⁶⁷.

Βέβαια, τα όρια μεταξύ ατομικού και συλλογικού παραμένουν ασαφή, για ένα ακόμη λόγο, αφού συνδέονται με κοινούς τόπους, όπου η ατομική δράση του ανθρώπου μέσα σε ένα σύστημα κοινωνίας συμβάλλει στη διαμόρφωση της ταυτότητάς του⁶⁸. Σε αυτό το πλαίσιο, η αφήγηση της μνήμης (ατομικής και συλλογικής) αφορά το παρελθόν και αποτελεί μια ενεργό κοινωνική διαδικασία⁶⁹. Γι' αυτό ορισμένοι ερευνητές κάνουν αναφορά σε «κοινωνική μνήμη» (μία ακόμη έκφανση της μνήμης), η οποία απεικονίζει το πως ακριβώς τα γεγονότα πραγματικά βιώνονται⁷⁰.

⁶² Αντώνης Λιάκος «Η γλωσσική στροφή στην Ιστορία», ό.π., σ. 162.

⁶³ Αντώνης Λιάκος ... ό.π., σ. 157-174.

⁶⁴ Ρίκα Μπενβενίστε, «Μνήμη και ιστοριογραφία» στο Ρ. Μπενβενίστε – Θ. Παπαδέλλης (επ.), *Διαδρομές και τόποι μνήμης*. Αθήνα: εκδ. Αλεξάνδρεια - Πανεπιστήμιο Αιγαίου, 1999, σ. 11.

⁶⁵ Maurice Halbwachs, *Η συλλογική μνήμη*, ό.π., όπου περί ατομικής και συλλογικής μνήμης βλ. σ. 47-74, περί συλλογικής και ιστορικής μνήμης βλ. σ. 75-112, περί ιστορικής και αυτοβιογραφικής μνήμης βλ. σ. 77.

⁶⁶ Paul Thompson *Φωνές από το παρελθόν – Προφορική Ιστορία*, ό.π., σ. 173.

⁶⁷ Maurice Halbwachs, ό.π., σ. 47, 48 και 75.

⁶⁸ Άννα Λυδάκη, *Ποιοτικές μέθοδοι της κοινωνικής έρευνας*, ό.π., σ. 82· Martin A. Conway - Pascale Piolino «Η αυτοβιογραφική μνήμη και οι διαταραχές της», ό.π., σ. 90 και 91.

⁶⁹ Paul Thompson, ό.π., σ. 205.

⁷⁰ Anna Collard, «Διερευνώντας την «κοινωνική μνήμη» στον ελλαδικό χώρο» στο Ευθύμιος Παπαταξιάρχης - Θεόδωρος Παραδέλλης (επ.), *Ανθρωπολογία και παρελθόν Συμβολές στην κοινωνική ιστορία της νεότερης Ελλάδας*. Αθήνα: εκδ. Αλεξάνδρεια, χ.χ., σ. 359 και 384· ο όρος «κοινωνική μνήμη» χρησιμοποιήθηκε για πρώτη φορά στο Daniel Nugent, "Anthropology Handmaiden of History?" στο *Critique of anthropology*, τ.15, α.2 (Sept 1985), σ. 71-86.

Όσον αφορά την ιστορική μνήμη, παρουσιάζει το παρελθόν κατά τρόπο συνοπτικό σε σχηματοποιημένη μορφή και σε μεγάλη έκταση, ενώ η αυτοβιογραφική μνήμη παρουσιάζει μια πλουσιότερη εικόνα με μεγαλύτερη συνέχεια, αλλά σε μικρότερη έκταση⁷¹. Βέβαια, πάντοτε υπήρχε η αμφισβήτηση εάν κάποιος ή κάποια θυμάται το παρελθόν του/της σωστά, διότι η αυτοβιογραφική μνήμη είναι βαθιά προσωπική, άρα υποκειμενική⁷². Όμως, το ζήτημα αυτό έχει ήδη διασαφηνιστεί, αφού η μνήμη «ανακατασκευάζεται», η δε πραγματικότητα «κατασκευάζεται», αμφότερες με νευροβιολογικούς και ταυτόχρονα κοινωνικούς όρους. Ωστόσο, θα μπορούσε να τεθεί ζήτημα «υποκειμενικότητας», όσον αφορά τις συνθήκες «καταγραφής», δηλαδή υπό ποιές (εσωτερικές και εξωτερικές συνθήκες) αποτυπώθηκε ένα γεγονός στην μνήμη.

Εάν, όμως, παραμερίσουμε μια μερίδα ανθρώπων, στα μυαλά των οποίων «η ακρίβεια ασκεί μια σχεδόν παθολογική γοητεία»⁷³, για τον μέσο άνθρωπο -ακόμη και τον πιο προικισμένο- υπάρχουν ενδογενείς και εξωγενείς παράγοντες που επηρεάζουν την ακρίβεια αντίληψης και αποτύπωσης στην μνήμη. Στους ενδογενείς παράγοντες μπορούν να αναφερθούν η ηλικία, η παθολογία, το φύλο, η ποιότητα της συναισθηματικής φόρτισης, αλλά και η κατάσταση και η προσοχή κατά την παρατήρηση.

Υπάρχουν βάσιμες ενδείξεις, ότι προιούσης της ηλικίας υπάρχουν ανεπαισθητες αλλοιώσεις σε ένα τμήμα του εγκεφάλου, που επηρεάζει την αυτοβιογραφική μνήμη και επομένως σε διαφορετικές ηλικίες χρησιμοποιούνται διαφορετικές περιοχές του εγκεφάλου, άρα οι αναμνήσεις διαφέρουν από ηλικία σε ηλικία. Σε ακραίες κλινικές περιπτώσεις (όπως έχει προαναφερθεί), η μνήμη δημιουργεί ένα φανταστικό παρελθόν και μία ψευδή ταυτότητα⁷⁴. Υπάρχουν, επίσης, σοβαρές ενδείξεις ότι η ποιότητα απομνημόνευσης εξαρτάται από το φύλο του ανθρώπου· ενδεχομένως στο μέλλον να γίνεται λόγος για «ανδρική μνήμη» και για «γυναικεία μνήμη»⁷⁵.

Σε ό,τι αφορά την ποιότητα της συναισθηματικής φόρτισης, είναι εμφανές ότι αυτή επιδρά στην αντίληψη του γεγονότος στον συγκεκριμένο μάρτυρα και δημιουργεί θετική (ευχάριστη) ή αρνητική (έως τραυματική) για την συνείδηση εμπειρία, επηρεάζοντας ανάλογα την αποτύπωση στην μνήμη. Ο Sigmund Freud αξιολογεί την επιρροή συγκινησιακών παραγόντων στην μνήμη, αναγνωρίζοντας τη συμβολή της αμυντικής τάσης κατά των δυσάρεστων καταστάσεων. Κατ' αρχήν, αναφέρει τον αφορισμό του Friedrich Nietzsche: «*“Αυτό έκανα”*, λέει η μνήμη μου. *“Δεν μπορεί να το έκανα αυτό”* -λέει η περηφάνια μου και παραμένει άτεγκτη. Στο τέλος -η μνήμη υποχωρεί». Έτσι, συνεχίζει ο Freud, συγκρίνοντας αυτήν την αμυντική τάση με το αντανακλαστικό φυγής σε περιπτώσεις επώδυνων ερεθισμάτων, βλέπουμε πως πολλά ξεχνιούνται λόγω της ίδιας της φύσης τους. Κι όπου αυτό δεν είναι δυνατόν, η

⁷¹ Maurice Halbwachs, *Η συλλογική μνήμη*, ό.π., σ. 77.

⁷² Susan Engel, *Context is everything. The nature of memory*. New York: W. H. Freeman and Company, 1999, σ. 21-22.

⁷³ Marc Bloch, *Απολογία για την Ιστορία. Το επάγγελμα του ιστορικού*. Μετάφραση Κώστας Γαγανάκης. Αθήνα: Εναλλακτικές εκδόσεις, 1994, σ. 120.

⁷⁴ Martin A. Conway - Pascale Piolino «Η αυτοβιογραφική μνήμη και οι διαταραχές της», ό.π., σ. 95 και 91.

⁷⁵ Louann Brizendine, *The Female Brain*. New York: Morgan Road- Broadway Books, 2006· Karene Booker «Study uncovers why women remember events better», *Cornell Chronic* (04.02.2013) <http://news.cornell.edu/stories/2013/06/study-uncovers-why-women-remember-events-better>, (04.02.2016-21.40).

αμυντική τάση μετατοπίζει τον στόχο της βυθίζοντας στη λήθη κάτι λιγότερο σημαντικό, το οποίο έχει συνδεθεί συνειρμικά με το κυρίως απορριπτέο. Μάλιστα, η αμυντική τάση εκδηλώνεται μεταβιβαζόμενη με τη βοήθεια της λεκτικής ομοιότητας. Η λεκτική ομοιότητα με τη σειρά της δια φωτίζει μια επιπλέον ιδιότητα της προφορικής μαρτυρίας, αυτής που λαμβάνει χώρα μέσω τυχόν γλωσσικών παραδρομών (lapsus) του αφηγητή. Σε αυτήν την περίπτωση, μια ενδεχόμενη γλωσσική παραδρομή κατά την αφήγηση θα μπορούσε όχι μόνο να συγκαλύψει, αλλά και άθελα της να αποκαλύψει μια μνημονική πλάνη⁷⁶! Διότι, όπως γράφει σχετικά ο Jacques Lacan, είναι γεγονός ότι κάθε «κατά λάθος» πράξη, κάθε «παραδρομή της γλώσσας», αντιστοιχεί σε ένα «πετυχημένο λόγο», που θα καταφέρει να ενημερώσει σωστά τον καλό ακροατή⁷⁷! Στο σημείο αυτό υπάρχει αντιστοιχία με την ελληνική λαϊκή θυμοσοφία, που πιστεύει ότι «*γλώσσα λανθάνουσα λέει την αλήθεια*».

Αναφορικά με το ζήτημα του βαθμού προσοχής, είναι γεγονός ότι «*βλέπουμε*» και «*πραγματικά κατανοούμε μόνο αυτό στο οποίο επικεντρώνουμε την προσοχή μας*».⁷⁸ Μάλιστα, για το ζήτημα της «επικέντρωσης της προσοχής» η Γλωσσολογία απέδειξε ότι στον εγκέφαλο δημιουργούνται «προεξέχουσες θέσεις» ανάλογες με την ένταση του αντίστοιχου απομνημονευτικού ερεθίσματος. Οι θέσεις αυτές, εν είδει «κρεατοελίας», είναι γνωστές ως «saliences»⁷⁹. Για τον λαϊκό άνθρωπο, ο όρος «βαθμός προσοχής» θα μπορούσε να αντιστοιχισθεί με τον όρο «μεράκι». Χαρακτηριστική είναι η άποψη αφηγητή από τα Άβδηρα: «*Υπάρχουν πιο μεγάλοι από μένα που δεν θυμούνται τα παλιά. Εγώ από μικρός είχα μεράκι κι άκουγα τους μεγάλους που λέγανε τα παλιά. Γι' αυτό τα ξέρω όλα αυτά*»⁸⁰. Στην περίπτωση αυτή το μεράκι (να ακούει τα παλιά) που διαθέτει ο αφηγητής, του δίνει μια τόσο μεγάλη ευχαρίστηση, ανάλογη μιας «Multiple Splendeur», η οποία τον οδηγεί στην Γνώση, όπως μια δυνατή πρωταρχική εμπειρία αφήνει το μνημονικό της ίχνος στον ψυχισμό, ώστε στην συνέχεια να τύχει νοητικής επεξεργασίας και σημασιοδότησης.

Από την άλλη μεριά, όσον αφορά τους εξωγενείς παράγοντες, που επηρεάζουν την ακρίβεια αντίληψης, μπορούν να αναφερθούν οι επικρατούσες συνθήκες του περιβάλλοντος στο οποίο βρισκόταν το άτομο: Έχει αποδειχθεί, λόγου χάρη, ότι η ύπαρξη θορύβου δυσκολεύει την προσοχή, ενώ κι ο τρόπος ομιλίας ενός αφηγητή επηρεάζει την κατανόηση από τον ακροατή: τούτο συμβαίνει επειδή επιδρούν σε ιδιαίτερη λειτουργία του εγκεφάλου, στην οποία μία «*ακουστική προσαγωγή*»

⁷⁶ Βλ. Sigmund Freud, *Η ψυχοπαθολογία της καθημερινής ζωής*, ό.π., σ. 182· Friedrich Nietzsche, *Πέρα από το καλό και το κακό*. Μετάφραση Ζήσης Σαρίκας. Σκόπελος, εκδ. Νησίδες, χ.χ. σ. 65, αφορισμός αριθμός 68.

⁷⁷ Jacques Lacan «Fonction et champ de la parole et du langage» στο Jacques Lacan, *Écrites*. Paris: Editions du Seuil, 1966, σ. 268.

⁷⁸ Marc Bloch, *Απολογία για την Ιστορία. Το επάγγελμα του ιστορικού*, ό.π., σ. 120.

⁷⁹ Τα πορίσματα αυτά προέρχονται από την επιστήμη της Γλωσσολογίας και του εφαρμοσμένου κλάδου της, που μελετά την απόκτηση της δεύτερης γλώσσας (Second Language Acquisition ή SLA). Βλ. ενδεικτικά Nick C. Ellis, «Language Acquisition as Rational Contingency Learning», *Applied Linguistics* 27/1 (2006), 1-24· Nick C. Ellis, «Selective Attention and Transfer Phenomena in L2 Acquisition: Contingency, Cue Competition, Saliency, Interface, Overshadowing, Blocking, and Perpetual Learning», *Applied Linguistics* 27/2 (2006), 164-194· Leendert A. Rimmelzwaal - Jonathan Tapson - George F. R. Ellis, «Saliency-Affected Neural Networks», <http://arxiv.org/ftp/arxiv/papers/1001/1001.3246.pdf>, (21.05.2015-16.55).

⁸⁰ Προφορική μαρτυρία Α.Γ., Β-19-10. Αρχείο Προφορικής Ιστορίας Ν. Θ. Κωνσταντινίδη.

αναλύεται στο «σύστημα ακουστικής ανάλυσης», αναγνωρίζεται στο «προσαγωγό φωνολογικό σύστημα» και αποκτά σημασία στο «σημασιολογικό σύστημα»⁸¹.

Στο σημείο αυτό, προκύπτει μία ακόμη έκφανση της μνήμης ως δημιουργικής διεργασίας του ανθρώπινου εγκεφάλου, αφού λειτουργεί κατά τρόπο διττό: Είναι μνήμη παθητική (αφού συγκρατεί και απομνημονεύει) και μνήμη ενεργητική (αφού δημιουργεί)⁸². Η δημιουργική μνήμη, λοιπόν, συνθέτει «παραλλαγές» αναμνήσεων, διότι κάθε άνθρωπος, ως ιδιαίτερη ιδιοσυγκρασία, προσλαμβάνει ένα δεδομένο ερέθισμα, το αφομοιώνει, το επεξεργάζεται (συνήθως ασυνείδητα) και το ερμηνεύει αναδεικνύοντας οπτικές και λεπτομέρειες, οι οποίες σε κάποιον άλλον από την ίδια κοινωνική ομάδα ίσως πέρασαν απαρατήρητες. Με δεδομένο αφ' ενός ότι το μνημονικό ίχνος καταγράφεται σε συνειδητά και ασυνείδητα επίπεδα⁸³, αφ' ετέρου ότι το περιεχόμενο της λησμονιάς δεν χάνεται, αλλά απλώς δεν είναι διαθέσιμο⁸⁴, δεν αποκλείεται, η μνήμη, συν τω χρόνω, να «ανακαλύπτει» εκ νέου και να προβάλλει «αφομοιωμένες» μεν, «ξεχασμένες» δε, λεπτομέρειες που βρίσκονται «αποτυπωμένες» στο «φόντο» ενός ερεθίσματος ή μιας ανάμνησης. Η διαδικασία «εκ νέου ανακάλυψης» αναμνήσεων θυμίζει την εύρεση σημαντικών στοιχείων της καθημερινής ζωής, που βρίσκονται στο φόντο παλαιών φωτογραφικών αποτυπώσεων, δηλαδή, σαν εκείνες τις «αδιόρατες, πλην κοφτερές λεπτομέρειες» που καταγράφηκαν «εν αγνοία του ίδιου το φωτογράφου»⁸⁵.

Τέλος, θα ήταν παράλειψη, εάν δεν γινόταν μια σύντομη αναφορά στις όψεις της μνήμης στα πλαίσια της ελληνορθόδοξης παράδοσης, αφού ο μέσος λαϊκός άνθρωπος παραμένει προσηλωμένος στην θρησκεία⁸⁶. Έτσι, για την ορθόδοξη πίστη η μνήμη αποτελεί θεσμοθετημένη παράδοση άμεσα συνδεδεμένη με την ψυχή του ανθρώπου. Ψυχή και μνήμη είναι «αιώνιες», αφού η σημαντικότερη ευκτήριος δέηση για κάθε μεταστάντα είναι η ρήση «*αἰωνία αὐτοῦ ἡ μνήμη*». Οι ζώντες «*τιμούν την μνήμη*» των προσφιλών τους νεκρών τελώντας «*επιμνημόσυνες δεήσεις*», οι οποίες αναφέρονται «*εἰς μνήμην*» των κεκοιμημένων· έτσι, υπάρχει μία σειρά από παραδόσεις, με κυριότερο το «*μνημόσυνο*», που τελείται σε συγκεκριμένα χρονικά διαστήματα (τριήμερο, εννιάμερο, σαραντάμερο, ετήσιο, τριετές, κ.ά.) και με μια πλειάδα παραλλαγών εθίμων. Ακόμη και η «τελευταία κατοικία» ενός ανθρώπου συνδέεται με την μνήμη, αφού ονομάζεται «*μνήμα*» (τόσο στην επίσημη όσο και στην λαϊκή γλώσσα). Εκτός, των θεσμοθετημένων ορίων των μνημόσυνων, οι πιστοί γράφουν σε κατάσταση τα ονόματα των προσφιλών τους προσώπων και τα δίνουν για «*μνημόνευση*» κατά τη διάρκεια των Ακολουθιών. Η δέηση αυτή γίνεται τόσον «*υπὲρ αναπαύσεως*» των ψυχών, όσο και «*υπὲρ υγείας και φωτίσεως*» των ζώντων. Έτσι, η «μνημόνευση» έχει επεκταθεί προς τη σφαίρα του υλικού κόσμου, αφού χαρακτηριστικά αναφέρεται από τον ιερέα: «*ὦν ἐν τῇ Ἱερᾷ Προθέσει ἐμνημονεύσαμεν, ζώντων τε καὶ κεκοιμημένων*». Επιπροσθέτως, για την Ορθόδοξη Εκκλησία η

⁸¹ Ελένη Ορφανίδου «Γλώσσα και μνήμη: Προφορική και γραπτή γλώσσα» στο Κ. Πόταγιας - Ι. Ευδοκίμης, *Λόγος & Μνήμη*. Αθήνα: Νευρολογική Κλινική Πανεπιστημίου Αθηνών, 2011, σ. 236-241 και 242· Anna Basso «Γλώσσα και μνήμη», ό.π., σ.132.

⁸² Αλκη Κυριακίδου-Νέστορος, «Η ελληνική λαογραφία στη σύγχρονη της προοπτική», ό.π., σ. 312.

⁸³ Ηλίας Δ. Κούβελας «Λίγα λόγια για τους θεμελιώδεις εγκεφαλικούς μηχανισμούς της μνήμης και της λήθης», ό.π., σ. 116.

⁸⁴ Θανάσης Τζαβάρας «Μνήμη που θυμάται, μνήμη που ξεχνάει», ό.π., σ. 110.

⁸⁵ Κωνσταντίνος Καλαντζής, «Οπτικός πολιτισμός και ανθρωπολογία» στο Ελεάνα Γιαλούρη, *Υλικός πολιτισμός. Η ανθρωπολογία στη χώρα των πραγμάτων*. Αθήνα: εκδ. Αλεξάνδρεια, 2012, σ. 198 και Roland Barthes, *Camera Lucida*. London: Vintage, 2000, σ. 43, 60-74.

⁸⁶ Καλλιόπη Παπαθανάση-Μουσιοπούλου, *Λαογραφικά Θράκης Α'*. Αθήνα: 1979, σ. 23, 170 και 174.

ανάμνηση της μνήμης τελείται σε καθημερινή βάση, αφού κάθε ημέρα είναι αφιερωμένη στην μνήμη ορισμένων Αγίων, «ὧν τὴν μνήμην ἐπιτελοῦμεν» κατά την εκκλησιαστική ρήση.

5. Παραλλαγές μνήμης και αφηγήσεων

Αφού, λοιπόν, λάβει χώρα η παραπάνω «ανακατασκευή» εντός της μνήμης, η νέα εκδοχή της ανάμνησης αποκτά υπόσταση παραλλαγής εφ' όσον τύχει συλλογικής αποδοχής, κατά τον ίδιο τρόπο που αποκτά υπόσταση αποδοχής από το κοινωνικό σύνολο μια παραλλαγή λαϊκού παραμυθιού, λαϊκού μύθου, δημοτικού τραγουδιού, κ.ο.κ. Μπορούμε να μιλάμε για «παραλλαγή ανάμνησης», διότι οι διεργασίες που ακολουθεί ο εγκέφαλος είναι παρόμοιες με αυτές που δημιουργούν παραλλαγές στα μνημεία του λόγου, όπου ο δημιουργός «χρησιμοποίησε παραδομένο υλικό με τον δικό του ιδιαίτερο τρόπο... δημιουργούσε κάθε τόσο νέες μορφές πάνω στα παλιά χνάρια»⁸⁷. Η μόνη διαφορά μεταξύ των δύο λειτουργιών είναι ο βαθμός συνειδητής επεξεργασίας, αφού στην μνήμη η διεργασία γίνεται (σχεδόν) ασυνείδητα, ενώ στα μνημεία του λόγου (τις περισσότερες φορές) συνειδητά.

Με τη διαδικασία αυτή, κάθε προσωπική μνήμη αναδεικνύει όψεις και διαστάσεις, τις οποίες ο αφηγητής κρίνει ως σπουδαιότερες, παραμένοντας πάντα εντός των ορίων της συλλογικής μνήμης. Με δεδομένο ότι η μνήμη (είτε εκφράζεται προφορικά είτε γραπτά) συνιστά μια γλωσσική επικοινωνία, η οποία με τη σειρά της δηλώνει το είδος των σχέσεων που επικρατούν σε μια κοινωνία⁸⁸, τότε, η σχέση προσωπικής και συλλογικής μνήμης θα μπορούσε να παραλληλισθεί με την σχέση προσωπικού και τοπικού γλωσσικού ιδιώματος, όπου το προσωπικό αποτελεί υποσύνολο του (συλλογικού) τοπικού. Έτσι, κάθε αφήγηση (ως έκφραση είτε συλλογικής είτε ατομικής μνήμης) αποτελεί μια ενεργό κοινωνική διεργασία⁸⁹, γι' αυτό γίνεται λόγος περί «κοινωνικής μνήμης», η οποία απεικονίζει το πως ακριβώς τα γεγονότα βιώνονται πραγματικά⁹⁰. Με λίγα λόγια κάθε αφηγητής φυλάσσει στη μνήμη του μια αλληλουχία γεγονότων που βίωσε, αλλά τα ερμηνεύει με γνώμονα ό,τι έκανε περισσότερο εντύπωση στον ίδιο. Την «παραλλαγή» αυτή (ο αφηγητής) την έχει ενστερνιστεί⁹¹, την έχει «οικειοποιηθεί» και την προβάλλει ως την «αλήθεια». Έτσι, όσες φορές κι αν του ζητηθεί να αφηγηθεί το συγκεκριμένο γεγονός, θα το εκφράσει κατά πανομοιότυπο λεκτικό τρόπο.

Εν γένει, όμως, η αφήγηση είναι άσχετη με την εφαρμογή ή όχι του κριτηρίου της αλήθειας, αφού εναπόκειται στον ακροατή-ερευνητή να σταθμίσει και αξιολογήσει τα αφηγούμενα. Όμως, η «δυνατότητα αφήγησης», τόσο προς παραγωγή όσο και προς πρόσληψη, οφείλεται αφ' ενός στις «γεγονοτικές δομές» του νου του homo sapiens, αφ' ετέρου στην «ανωτέρου βαθμού προσθετικότητα» ή

⁸⁷ Χρυσούλα Χατζάκη-Καψωμένου, *Νεοελληνικά λαϊκά αινίγματα: Μορφολογική και λειτουργική ανάλυση*. Διαδακτορική διατριβή. Θεσσαλονίκη: 1990, σ. 153.

⁸⁸ Louis-Jean Calvet, *Η προφορική παράδοση*. Μετάφραση Μαριλένα Καρυολέμου. Αθήνα: Ινστιτούτο του Βιβλίου - Μ. Καρδαμίτσα, 1995, σ. 22-23.

⁸⁹ Paul Thompson, *Φωνές από το παρελθόν - Προφορική Ιστορία*, ό.π., σ. 205.

⁹⁰ Anna Collard, «Διερευνώντας την «κοινωνική μνήμη» στον ελλαδικό χώρο», ό.π., σ. 359 και 384.

⁹¹ Γι' αυτό χρησιμοποιούμε την έκφραση «αφηγείται από στήθους».

«intentionality», δηλαδή «στην ειδικά ανθρώπινη ικανότητα να απεικονίζουμε νοητικά δράστες που μας απεικονίζουν νοητικά ως τέτοιους»⁹².

Εκτός όμως από τη «μνήμη», ο αφηγητής πρέπει να διαθέτει και «αφηγηματικότητα», δηλαδή τη γλωσσική δομή η οποία είναι συναφής με την «πλοκή» (η οποία με τη σειρά της ρυθμίζει την διαδοχή των γεγονότων σε κάθε ιστορία). Παράλληλα, η αφήγηση δεν είναι μια διαδικασία μονομερής, αλλά αμφίπλευρη και διαδραστική, αφού, για να υπάρξει αφηγητής και αφήγηση, απαραίτητη προϋπόθεση είναι να υπάρχει ακροατής και ακρόαση. Δηλαδή, το να παρακολουθεί κάποιος μιαν ιστορία σημαίνει πως κατανοεί τις διαδοχικές πράξεις, σκέψεις και συναισθήματα που εκτυλίσσονται, ενώ το «κλείσιμο» της ιστορίας αποτελεί τον πόλο έλξης της όλης διαδικασίας. Εν ολίγοις, η αφήγηση μιας ιστορίας είναι απαραίτητο, εάν δεν «γοητεύει», τουλάχιστον να είναι αποδεκτή από τον ακροατή (και πολύ περισσότερο από τον αναγνώστη)⁹³.

Βέβαια, η «γοητεία της αφηγηματικότητας» ενδέχεται να «παρασύρει» τον «ακροατή-καταγραφέα-ερευνητή», ο οποίος θα αξιολογήσει το προϊόν της καταγραφής κατά τρόπο λιγότερο αντικειμενικό. Όμως, η Λαογραφία ενδιαφέρεται περισσότερο για τη «λαϊκή άποψη» και τη «λαϊκή αντίληψη» των γεγονότων, αλλά και για την πολυφωνία και τις «ιστορίες» (αντί της ιστορίας). Γι' αυτό η μέθοδος της «αυστηρής κριτικής των πηγών» (που χρησιμοποιεί η Ιστοριογραφία) δεν ενδείκνυται, δεδομένου ότι «ο εκ προοιμίου σκεπτικισμός δεν συνιστά πιο αξιόλογη ή και γόνιμη διανοητική στάση απ' ότι η ευπιστία...»⁹⁴. Δεν πρέπει, δηλαδή, η επιστημονική έρευνα να καταντά «δύσπιστη, πολλές φορές για χατίρι και μόνο της δυσπιστίας»⁹⁵. Οι προφορικές μαρτυρίες προκειμένου να αναδείξουν τις πτυχές μιας δεδομένης καθημερινότητας και τοπικής ιδιαιτερότητας, απ' ενός «δεν πρέπει να γίνονται κατά λέξη δεκτές», απ' ετέρου, όμως, «η κριτική της μαρτυρίας, εφόσον ασχολείται με ψυχικές πραγματικότητες, θα παραμείνει πάντα μια λεπτή τέχνη. Δεν υπάρχει ενδεδειγμένη μέθοδος λειτουργίας της. Ωστόσο, είναι επίσης μια ορθολογική τέχνη, η οποία εξαρτάται από τη μεθοδική χρήση ορισμένων βασικών διανοητικών διαδικασιών. Με μια λέξη, έχει τη δική της διαλεκτική, την οποία θα πρέπει να επιχειρήσουμε να προσδιορίσουμε»⁹⁶.

6. Εν κατακλείδι

Η μνήμη και η λήθη βαδίζουν χέρι-χέρι, η μεν πρώτη ως συνειδητή, η δε δεύτερη ως ασυνείδητη ενεργός ψυχική λειτουργία. Αμφότερες αποτελούν σύνθετα φαινόμενα με ποικίλες συνιστώσες: νευροβιολογικές, νοητικές, ψυχικές, γλωσσικές, ατομικές, συλλογικές, κοινωνικές, ιστορικές, λαογραφικές, κ.ο.κ. Βασικός στόχος της μελέτης της μνήμης, αποτελεί η αναδίφηση της αλήθειας και της πραγματικότητας· άλλωστε, αλήθεια, είναι το μη-λήθον, αυτό δηλαδή που δεν πέφτει σε λησμονιά.

⁹² Αλέξης Καλοκαιρινός «Η χρήση της γλώσσας στην οικοδόμηση της σύνθετης πραγματικότητας» στο Κ. Πόταγιας - Ι. Ευδοκίμους, *Λόγος & Μνήμη*. Αθήνα: Νευρολογική Κλινική Πανεπιστημίου Αθηνών, 2011, σ. 178.

⁹³ Paul Ricoeur, *Η αφηγηματική λειτουργία*. Μετάφραση Βαγγέλης Αθανασόπουλος. Αθήνα: εκδ. Καρδαμίτσα, 1990, σ. 23, 90 και 95.

⁹⁴ Marc Bloch, *Απολογία για την Ιστορία. Το επάγγελμα του ιστορικού*, ό.π., 1994, σ. 102. Περί «αυστηρής κριτικής των πηγών» βλ. σ. 101-149.

⁹⁵ Λίνος Πολίτης, «Τα χειρόγραφα του Αγίου Όρους», *Νέα Εστία*, τ. 875 (1963), σ. 121.

⁹⁶ Marc Bloch, ό.π., σ. 101 και 124.

Η μνήμη αποτελεί νευροβιολογικό φαινόμενο, η μεν αρχιτεκτονική του εγκεφάλου διαμορφώνεται από την προσωπική ιστορία κάθε ατόμου, ο δε νους δεν προσδιορίζεται από ανελαστικά νευρωνικά κυκλώματα. Ταυτόχρονα η μνήμη είναι ιστορικό και κοινωνικό φαινόμενο, το οποίο κατασκευάζεται και ανακατασκευάζεται με βάση ατομικούς-συλλογικούς παράγοντες μέσα από πολύπλοκες διεργασίες. Η αναζήτηση της αλήθειας και της πραγματικότητας δείχνει ότι αυτές ρέουν εντός της χρονικότητας, «κατασκευάζονται» κοινωνικά και ιστορικά, ως μνήμη και ως λήθη, μέσα από πολύπλοκες διαδικασίες «επιτέλεσης» και «σημασιοδότησης των συμβεβηκότων». Ταυτόχρονα, τα νοητά αποκτούν «γλωσσικά ίχνη» πάνω στα οποία θα βαδίσουν οι αφηγήσεις.

Οι αφηγήσεις, ως αποτέλεσμα γλωσσικής έκφρασης της μνήμης και της λήθης, αποτελούν πλούσιο υλικό λαϊκού λόγου και λαϊκού πολιτισμού, ενώ ταυτόχρονα αναδεικνύουν «παραλλαγές ανάμνησης», αφού οι εγκεφαλικές και νοητικές διεργασίες είναι παρόμοιες με αυτές που δημιουργούν παραλλαγές στα μνημεία του λόγου. Κάθε αφηγητής αποτελεί ατομικότητα και ταυτόχρονα κομμάτι της συλλογικότητας. Επειδή κάθε αφήγηση προϋποθέτει (εκτός από αφηγητή) και ακροατή, ο αφηγητής πρέπει να διαθέτει «αφηγηματικότητα», η οποία να δρα κατά τρόπο αμφίδρομο και διαδραστικό, ενώ ο ερευνητής πρέπει να εξισορροπεί διαρκώς μεταξύ μιας ταυτόχρονης «εξοικείωσης» και «αποικείωσης», ώστε να μην παρασύρεται από την «γοητεία της αφήγησης».

Οι αφηγήσεις κάθε ατόμου προσφέρουν στην λαογραφική έρευνα (και όχι μόνον) όψεις της πραγματικότητας από διαφορετική γωνία. Εναπόκειται στον ερευνητή να συνθέσει μια «ολιστική» πραγματικότητα με όσο το δυνατόν περισσότερες όψεις αξιοποιώντας «λαϊκές απόψεις» και «λαϊκές αντιλήψεις». Ταυτόχρονα, όμως, η σύνθετη λαογραφική έρευνα (που χρησιμοποιεί ευρέως το μεθοδολογικό εργαλείο της προφορικής μαρτυρίας) είναι αναγκασμένη να ισορροπεί μεταξύ της «αυστηρής κριτικής των πηγών» και της «λεπτής τέχνης της αξιοποίησης» μιας πλειάδας από «ψυχικές πραγματικότητες».

Βιβλιογραφία

Κλασικές πηγές

- Αριστοτέλης, *Περί μνήμης*.
Αριστοτέλης, *Περί ποιητικής*.
Ηρόδοτος, *Μούσαι*.
Θουκυδίδης, *Ιστορίαι*.
Ξενοφών, *Αγησίλαος*.
Ξενοφών, *Κύρου παιδεία*.
Ξενοφών, *Κύρου ανάβασις*.
Πλάτων, *Φαίδων*.
Πλούταρχος, *Αλέξανδρος*.

Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία

- Ε. Αλεξιάκης, «Ανθρωπολογικές διαδρομές στο συμβολικό και το φαντασιακό: ρήξεις και συγκλίσεις» στο Ελευθέριος Αλεξιάκης - Μαρία Βραχιονίδου - Ανδρομάχη Οικονόμου (επ.), *Ανθρωπολογία και Συμβολισμός στην Ελλάδα*. Αθήνα: Ελληνική Εταιρία Εθνολογίας, 2008, σ. 11-41.

- M. Αλ. Αλεξιάδης, *Νεωτερική Ελληνική Λαογραφία*. Αθήνα: Ινστιτούτο του Βιβλίου – Α. Καρδαμίτσα, 2006.
- P. Ariès, *The hour of our death*. Translation Helen Weaver. Harmondsworth: Penguin, 1983.
- P. Ariès, *Αιώνες παιδικής ηλικίας*. Μετάφραση Γιούλη Αναγνωστοπούλου. Αθήνα: εκδ. Γλάρος, 1990.
- E. Γ. Αυδίκος, *Χάλασε το χωριό μας χάλασε*. Αλεξανδρούπολη: Πολυκέντρο Δήμου Τυχερού, 2002.
- A. Basso «Γλώσσα και μνήμη» στο Κ. Πόταγιας - Ι. Ευδοκιμίδης, *Λόγος & Μνήμη*. Αθήνα: Νευρολογική Κλινική Πανεπιστημίου Αθηνών, 2011, σ. 123-149.
- M. Bloch, *Απολογία για την Ιστορία. Το επάγγελμα του ιστορικού*. Μετάφραση Κώστας Γαγανάκης. Αθήνα: Εναλλακτικές εκδόσεις, 1994.
- Γ. Βοζίκας, Το πανηγύρι της Αγίας Μαρίνας στην Ηλιούπολη. Η σύγχρονη μορφή ενός πολιτισμικού φαινομένου στον ελληνικό αστικό χώρο και το κοινωνικό-οικονομικό του πλαίσιο. Διδακτορική Διατριβή στο Εθνικό Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών - Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης - Τομέας Ανθρωπιστικών Σπουδών. Αθήνα: 2006.
- F. Braudel, *Η δυναμική του καπιταλισμού*. Μετάφραση Ρίκα Μπενβενίστε. Αθήνα: εκδ. Αλεξάνδρεια, 1992.
- *Γραμματική των Πολιτισμών*. Μετάφραση Άρης Αλεξάκης. Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 2005.
- Σ. Γρανίτσας «Τα άγρια και τα ήμερα του βουνού και του λόγγου» στο Κώστας Σαρδέλης (επ.), *Βασικά κείμενα νεοελληνικής λογοτεχνίας*. Αθήνα: Ελεύθερος Άνθρωπος, χ.χ., σ. 6-107.
- L.-J. Calvet, *Η προφορική παράδοση*. Μετάφραση Μαριλένα Καρυολέμου. Αθήνα: Ινστιτούτο του Βιβλίου - Μ. Καρδαμίτσα, 1995.
- A. Collard, «Διερευνώντας την «κοινωνική μνήμη» στον ελλαδικό χώρο» στο Ευθύμιος Παπαταξιάρχης - Θεόδωρος Παραδέλλης (επ.), *Ανθρωπολογία και παρελθόν Συμβολές στην κοινωνική ιστορία της νεότερης Ελλάδας*. Αθήνα: εκδ. Αλεξάνδρεια, χ.χ., σ. 357-389.
- M. A. Conway - P. Riolino «Η αυτοβιογραφική μνήμη και οι διαταραχές της» στο Κ. Πόταγιας - Ι. Ευδοκιμίδης, *Λόγος & Μνήμη*. Αθήνα: Νευρολογική Κλινική Πανεπιστημίου Αθηνών, 2011, σ. 89-100.
- Κ. Διαλησμά - Α. Δρουκόπουλος - Ε. Κουτρομπέλη - Γ. Χρυσάφης, *Αρχαίοι Έλληνες ιστοριογράφοι (Ξενοφών, Θουκυδίδης)*. Αθήνα: Ινστιτούτο Τεχνολογίας Υπολογιστών και Εκδόσεων «Διόφαντος», 2013.
- S. Freud, *Η ψυχοπαθολογία της καθημερινής ζωής*. Μετάφραση Λευτέρης Αναγνώστου. Αθήνα: εκδ. Επίκουρος, 1992.
- M. Halbwachs, *Η συλλογική μνήμη*. Μετάφραση Νίνα Πλυτά. Αθήνα: εκδ. Παπαζήση, 2013.
- J. Hassoun, *Το κοντραμπάντο της μνήμης*. Μετάφραση Αριέλλα Ασσέρ. Αθήνα: εκδ. Εξάντας, 1996.
- A. Heller, *Επανάσταση και καθημερινή ζωή*. Μετάφραση Απόστολος Τσέλιος. Αθήνα: Οδυσσέας, 1983.
- Κ. Καλαντζής, «Οπτικός πολιτισμός και ανθρωπολογία» στο Ελεάνα Γιαλούρη, *Υλικός πολιτισμός. Η ανθρωπολογία στη χώρα των πραγμάτων*. Αθήνα: εκδ. Αλεξάνδρεια, 2012, σ. 171-213

- A. Καλοκαιρινός «Η χρήση της γλώσσας στην οικοδόμηση της σύνθετης πραγματικότητας» στο Κ. Πόταγιας - Ι. Ευδοκιμίδης, *Λόγος & Μνήμη*. Αθήνα: Νευρολογική Κλινική Πανεπιστημίου Αθηνών, 2011, σ. 175-179.
- H. Δ. Κούβελας «Λίγα λόγια για τους θεμελιώδεις εγκεφαλικούς μηχανισμούς της μνήμης και της λήθης» στο Κ. Πόταγιας - Ι. Ευδοκιμίδης, *Λόγος & Μνήμη*. Αθήνα: Νευρολογική Κλινική Πανεπιστημίου Αθηνών, 2011, σ. 115-117.
- A. Κυριακίδου-Νέστορος, «Η ελληνική λαογραφία στη σύγχρονη της προοπτική» στο Άλκη Κυριακίδου-Νέστορος, *Λαογραφικά Μελετήματα I*. Αθήνα: Εταιρία Ελληνικού Λογοτεχνικού και Ιστορικού Αρχείου, 1989, σ. 86-110.
- «Προφορική ιστορία και λαογραφία (1982)» στο Άλκη Κυριακίδου-Νέστορος, *Λαογραφικά Μελετήματα II*. Αθήνα: εκδ. Πορεία, 1993, σ. 227-232.
- A. Κωνσταντινίδης, *Η Αρχιτεκτονική της Αρχιτεκτονικής*. Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2013.
- N. Θ. Κωνσταντινίδης, *Ο καπνός στην περιοχή της Ξάνθης (1950-1974). Σύγχρονη λαογραφική θεώρηση*. Κομοτηνή: Διδακτορική Διατριβή στο Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης - Τμήμα Γλωσσών, Φιλολογίας και Πολιτισμού Παρευξενίων Χωρών, 2013.
- N. Θ. Κωνσταντινίδης - Ε. Σ. Ξυλάς, *Ξάνθη 1946-1974. Όψεις των εκλογών και της καθημερινότητας*. Ξάνθη: 2015.
- C. Levi-Strauss, *Άγρια σκέψη*. Μετάφραση Ε. Καλπουρτζή. Αθήνα: εκδ. Παπαζήσης, 1977.
- A. Λιάκος «Η γλωσσική στροφή στην Ιστορία» στο Κ. Πόταγιας - Ι. Ευδοκιμίδης, *Λόγος & Μνήμη*. Αθήνα: Νευρολογική Κλινική Πανεπιστημίου Αθηνών, 2011, σ. 157-174.
- Δ. Σ. Λουκάτος (επ.), *Νεοελληνικά κείμενα*. Αθήνα: εκδ. Ι. Ζαχαρόπουλος, 1957.
- *Σύγχρονα Λαογραφικά (Folklorica Contemporanea)*. Αθήνα: 1963.
- A. Λυδάκη, *Ποιοτικές μέθοδοι της κοινωνικής έρευνας*. Πέμπτη έκδοση. Αθήνα: εκδ. Καστανιώτη, 2001.
- K. K. Μαρκίδης, *Το Όρος της Σιωπής*. Αθήνα: εκδ. Διόπτρα, 2004
- M. Γ. Μερακλής, *Ελληνική Λαογραφία*. Αθήνα: Α΄ Έκδοση, εκδ. Οδυσσέας 2004.
- P. Μπενβενίστε, «Μνήμη και ιστοριογραφία» στο P. Μπενβενίστε - Θ. Παπαρδέλλης (επ.), *Διαδρομές και τόποι μνήμης*. Αθήνα: εκδ. Αλεξάνδρεια - Πανεπιστήμιο Αιγαίου, 1999, σ. 10-15.
- F. Nietzsche, *Πέρα από το καλό και το κακό*. Μετάφραση Ζήσης Σαρίκας. Σκόπελος, εκδ. Νησίδες, χ.χ.
- B. Γ. Νιτσιάκος, *Λαογραφικά ετερόκλητα*, Αθήνα: εκδ. Οδυσσέας, 1997.
- E. Ορφανίδου «Γλώσσα και μνήμη: Προφορική και γραπτή γλώσσα» στο Κ. Πόταγιας - Ι. Ευδοκιμίδης, *Λόγος & Μνήμη*. Αθήνα: Νευρολογική Κλινική Πανεπιστημίου Αθηνών, 2011, σ. 235-255.
- K. Παπαθανάση-Μουσιοπούλου, *Λαογραφικά Θράκης Α΄*. Αθήνα: 1979.
- Λ. Πολίτης, «Τα χειρόγραφα του Αγίου Όρους», *Νέα Εστία*, τ. 875 (1963), σ. 116-127.
- N. Γ. Πολίτης, «Λαογραφία», *Λαογραφία Δελτίον της Ελληνικής Λαογραφικής Εταιρείας*, τόμ. Α΄ (1909), σ. 10.
- P. Ricoeur, *Η αφηγηματική λειτουργία*. Μετάφραση Βαγγέλης Αθανασόπουλος. Αθήνα: εκδ. Καρδαμίτσα, 1990.

- Θ. Τζαβάρας «Μνήμη που θυμάται, μνήμη που ξεχνάει» στο Κ. Πόταγιας - Ι. Ευδοκίμης, *Λόγος & Μνήμη*. Αθήνα: Νευρολογική Κλινική Πανεπιστημίου Αθηνών, 2011, σ. 107-114.
- Ρ. Thompson, *Φωνές από το παρελθόν – Προφορική Ιστορία*. Μετάφραση Ρ.Β. Μπούσχοτεν – Ν. Ποταμιάνος. Αθήνα: εκδ. Πλέθρον, 2002.
- Χ. Χατζάκη-Καψωμένου, *Νεοελληνικά λαϊκά αινίγματα: Μορφολογική και λειτουργική ανάλυση*. Διαδακτορική διατριβή. Θεσσαλονίκη: 1990.

Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

- A. D. Baddeley, *Essentials of Human Memory*. Hove: Psychology Press, 1999.
- R. Barthes, *Camera Lucida*. London: Vintage, 2000.
- P. L. Berger - Thomas Luckmann, *The Social Construction of Reality. A Treatise in the Sociology of Knowledge*. New York: Doubleday, 1966.
- N. C. Ellis, «Language Acquisition as Rational Contingency Learning», *Applied Linguistics* 27/1 (2006), 1-24.
- N. C. Ellis, «Selective Attention and Transfer Phenomena in L2 Acquisition: Contingency, Cue Competition, Saliency, Interface, Overshadowing, Blocking, and Perpetual Learning», *Applied Linguistics* 27/2 (2006), 164-194.
- S. Engel, *Context is everything. The nature of memory*. New York: W. H. Freeman and Company, 1999
- J. Lacan «Fonction et champ de la parole et du langage» στο Jacques Lacan, *Écrites*. Paris: Editions du Seuil, 1966, σ. 237-322.
- D. Nugent, “Anthropology Handmaiden of History?” στο *Critique of anthropology*, τ.15, α.2 (Sept 1985), σ. 71-86.
- M. A. Conway, «Memory and the self», *Journal of Memory and Language* 53 (2005).
- M. A. Conway, «Episodic memories», *Neuropsychologia* 47 (2009).
- M. Foucault, *Language, Counter-Memory, Practice*. New York: Ithaca, 1977.
- S. Freud, *Die Traumdeutung*. Hamburg: Nikol Verlages, 2011.
- M. Halbwachs, *La mémoire collective*. Paris: Press Universitaire de France, 1968.
- J. Searle, *The Construction of Social Reality*. New York: Free Press, 1995.
- W. H. Sewell Jr, *Logics of History, Social Theory and Social Transformation*. Chicago: Chicago University Press, 2005.
- W. Theiler, *Poseidonios Die Fragmente - II Erlaeuterungen*. Berlin - New York: Walter de Gruyter, 1982.

Αρθρογραφία από το διαδίκτυο

- L. Brizendine, *The Female Brain*. New York: Morgan Road- Broadway Books, 2006.
Karene Booker «Study uncovers why women remember events better», *Cornell Chronic* (04.02.2013) <http://news.cornell.edu/stories/2013/06/study-uncovers-why-women-remember-events-better>, (04.02.2016-21.40).
- B. Λάζου, «Η προφορική ιστορία στην Ελλάδα», http://e-dromos.gr/index.php?option=com_k2&view=item&id=7691: η-προφορική-ιστορία-στην-ελλάδα-ελπιδοφόρα-μηνύματα&Itemid=64, (06.10.2012-08.06).
- Ίδρυμα Ιστορικών Μελετών, «Προφορική Ιστορία», http://www.idisme.gr/oral_history.php, (06.10.2012- 08.06).

- «Μνήμη τυχαίας προσπέλασης»,
[https://el.wikipedia.org/wiki/Μνήμη_ τυχαίας_προσπέλασης](https://el.wikipedia.org/wiki/Μνήμη_τυχαίας_προσπέλασης), (03.02.2016-17.56).
- L. A. Remmelzwaal - J. Tapson - G. F. R. Ellis, «Salience-Affected Neural Networks», <http://arxiv.org/ftp/arxiv/papers/1001/1001.3246.pdf>, (21.05.2015-16.55).